Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's
SHRI DHOKESHWAR COLLEGE, TAKALI DHOKESHWAR
Tal:-Parner, Dist.:- Ahmednagar. 414304 (M.S.)
☎(Off.): 02488- 295395
NAAC ACCREDIATED "B"GRADE

- **Id. No.PU/AN/047/1994**
- **Email:** tdcollege@gmail.com
- **Web:** www.shridhokeshwarcollege.org

Dr. Shri Laxmanrao Shri. Matkar
Principal
M.Sc, Ph.D, L.L.B, D.Sc(U.S.A)
Mob.No.9011503334

3.3.1 Number of research papers published on UGC website in 2017-18 years

Sr. No.	Name of Teacher	Departments
1	Mrs. Gadage S.R.	History
2	Dr. Gangotri V. M.	Zoology
3	Dr. Gangotri V. M.	Zoology
4	Dr. Gangotri V. M.	Zoology
5	Mrs. Gadge S. R.	History
6	Dr. Korade S.M.	Geography
7	Dr. Mundhe G. S.	Political Science
8	Dr. Ghule J.S.	Political Science
9	Dr. Ghule J.S., Mr. Dhanashetti V. S.	Political Science
10	Dr. Ghule J. S.	Political Science

प्राचार्य
श्री. ढोकेश्वर कॉलेज
टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अ.नगर

20/7-18

CHRONICLE OF HU[illegible] AND CULTURAL STUDIES

SPECIAL ISSUE

WOMEN EMPOWERMENT IN ANCIENT TO MODERN PERIOD

Editor
Mr. Pawdi K. W.

Principal
Dr. A. D. Mohekar

ORGANIZED BY
DEPARTMENT OF HISTORY
DNYAN PRASARAK MANDAL'S
SHIKSHAN MAHARSHI DNYANDEO MOHEKAR MAHAVIDYALAYA,
KALLAMB DIST. OSMANABAD

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

(BOOK I)

Special Issue on the Occasion of National Conference on

Women Empowerment in Ancient to Modern Period

(27 January, 2018)

Organized by

Shikshan Maharshi Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya

Kalamb, Dist. Osmanabad

Mr. Pawde K. W.
Editor

Dr. Ashokrao Mohekar
Principal

MGEW SOCIETY'S

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

KALYAN (MAHARASHTRA)

Contact: +91 9730721393 +91 8329000732 chcskalyan@gmail.com

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

CONTENTS

1. प्राचीन ते आधुनिक काळातील महिला सबलीकरण / डॉ. गोविंद देशमुख |7
2. महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळी आणि स्त्री सबलीकरण /प्रा. डॉ. रामभाऊ मुटकुळे |11
3. सातवाहन राज्यकर्त्यांना स्त्री देवतांविषयक दृष्टीकोन / डॉ.भेलांडे जगदिश व्यंकटराव |13
4. समाज सुधारक आणि महिलांचे सबलीकरण / डॉ.शिवाजी सोमला पवार |15
5. फातीमा बेगम : भारतातील पहिल्या महिला चित्रपट दिग्दर्शिका / प्रा.हमीद उमरअली काझी |19
6. Satyakka's contribution to Vachana Literature / Dr. Nalini Avinash Waghmare |23
7. Contribution of Revolutionary Women in Indian History / Dr. Kamble R.S. |26
8. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत क्रांतीकारी स्त्रीयांचे योगदान / डॉ. आर. आर. पिंपळपल्ले |28
9. भारतीय ऐतिहासिक पारप्रेक्षातील कर्तृत्वान स्त्रियां : एक आढावा / प्राचार्य डॉ. वचन पवार |31
10. प्राचीनवाङ्मय आणि स्त्रीभ्रुणहत्या / प्रा. डॉ. अरविंद मोनरकर |33
11. हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात गोदावरीबाई टेके व दगडाबाई शेळके यांचे योगदान / प्रा. डॉ. अंगद पवार |35
12. हैद्राबाद स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग / डॉ. आर. एस. पारवे |39
13. हमीद दलवाई - मुस्लिम स्त्री चळवळ / प्रा.वाईकर एस.बी |42
14. तथागत गौतम बुद्धाची स्त्रिविषयक भूमिका / प्रा डॉ डी. पी. हिंगणिरे |45
15. शैक्षणिक धोरण आणि महिला सबलीकरण / डॉ.विलास जाधव & प्रा.वाय.डब्ल्यू.शेख |48
16. महिला सबली करणासाठी पं.रमाबाईचे योगदान / डॉ.नंदकुमार ज्ञानोबा जाधव |50
17. ज्ञानोदय आणि विधवा पुनर्विवाह चळवळ (इ.स.१८५१-१८६१) / डॉ.उत्तम पठारे |53
18. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत मराठवाड्यातील महिलांचे योगदान / डॉ. नरेंद्र देशमुख |57
19. स्त्री पुरुष समानतेच्या पुरस्कर्त्या : ताराबाई शिंदे / डॉ. भालेराव जी.पी |59
20. हैद्राबाद मुक्ती आंदोलनातील महिलांचे योगदान / प्रा.डॉ. जाधवर बापू देवराव |61
21. हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचा सहभाग / डॉ.किशन केंद्रे |63
22. प्रबोधनकालीन स्त्रीयांचे शैक्षणिक उत्थान / डॉ. मोरे डी. ए. |68
23. स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचा सहभाग / डॉ. पी.बी. सिरसट |70
24. प्राचीन ते आधुनिक काळातील कर्तृत्वान स्त्रिया / डॉ. एच.टी. सातपुते |72
25. प्राचीन ते आधुनिक काळातील कर्तृत्वान स्त्रिया / प्रा.सविता तुकाराम तावडे |75
26. स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचा सहभाग / डॉ. दत्ता उध्दव जाधव |78
27. धाडसी व्यक्तिमत्व गोदावरीबाई टेके / प्रा.डॉ. बावजे मंजुषा मुकुंदराव |82
28. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री-विषयक विचार / डॉ. सुनिल शिवमूर्ती रजपूत |84
29. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील कस्तुरबा गांधींची भूमिका / प्रा.दिनकर मोहनराव रणदिवे |86
30. हैदराबाद मुक्ती संग्रामामध्ये दगडाबाई शेळकेचे योगदान / प्रा.डॉ. विजया साखरे |88
31. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शिक्षणाच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणाचे प्रयत्न / गडगे शांता रंगनाथ |91
32. Empowerment of muslim women and law. / Dr.ShaikhHussain Imam |94
33. साताऱ्याच्या प्रतिसरकारमधील एक स्वातंत्र्य सेनानी राजमती पाटील यांचे कार्य / प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम |98
34. प्रशासकीय धोरण आणि महिला सबलीकरण / प्रा. डॉ. घोलप कमलाकर गोरख |101
35. हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील बीड जिल्ह्यातील महिलांचा राजकीय सहभाग. / प्रा.डॉ.सावंत के.डी. |104

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

31.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे शिक्षणाच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणाचे प्रयत्न

गडगे शांता रंगनाथ
सहा.प्राध्यापक व विभागप्रमुख, इतिहास विभाग, श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर ता.पारनेर, जि.अहमदनगर

केल्याने होत आहे रे. आधि केलेचि पाहिजे या उक्तीप्रमाणे महर्षि कर्वे यांनी महिला उदधार आणि स्त्री शिक्षणाचे कार्य केले. भारतातील अनेक सुधारकांनी विविध क्षेत्रामध्ये कार्य केले.परंतू महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांनी आपल्या शिक्षकांपासून व सुधारक अगरकरांपासून प्रेरणा घेऊन आपले संपूर्ण जीवन स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी वाहून घेतले.स्त्री शिक्षण हा त्यांच्या कार्यांचा केंद्रबिंदू होता.आधुनिक भारतातील स्त्री शिक्षणाचा पाया रोवणारे ते क्रियाशील सुधारक होते, म. गांधी, पं. नेहरु, राजेंद्र प्रसाद, अल्बर्ट आईनस्टाईलन, मादाम मोंटेसरी, रविंद्रनाथ टागोर इत्यादींनी त्यांच्या स्त्री शिक्षणाच्या कार्यांचा गोरव केल्याचे आपणाला दिसून येते. स्त्रीयांचा उध्दार झाल्याशिवाय देशाचा उध्दार होणार नाही.हे त्यांनी ओळखले होते.म्हणून महिला उध्दार आणि स्त्री शिक्षणाचे कार्य त्यांनी केले. स्त्री शिक्षणाचा प्रचार व प्रसारासाठी देशभर व प्रदेशामध्ये दौरे काढले. परदेशामधून अमेरिका व जपान येथून त्यांनी २७०००/- तर मोम्बासा, केनिया, युगांडा इत्यादी देशामधून ३४,०००/- रुपयांची देणगी स्त्री शिक्षणासाठी जमा केल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील स्त्रीयांनी सदैव ऋणी राहिले पाहिजे असा हा महापुरुष होता.स्त्री उध्दाराच्या कार्याला त्यांनी विधवा स्त्रीयांपासून सुरुवात केली, असली तरी समाजातील सर्व स्तरातील स्त्रीयांचे विविध प्रश्न सोडविण्याचे काम त्यांनी केले. महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचे शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, अनाथ बालिकाश्रम, समाजसुधारणा, अखंड कर्मयोग, निःस्वार्थी व त्यागमय जीवन यांचे महर्षि कर्वे मूर्तिमंत प्रतिक होते. त्यांनी अनेक विधवा आणि अनाथ बालिकांचे शैक्षणिक पुनर्वसन केले.

जीवनवृत्तांत :भारतरत्न डॉ.धोंडो केशव कर्वे यांचा जन्म कोकणातील शिरवली या गांवी झाला.वडील केशव, आई लक्ष्मीबाई, मोठा भाऊ भिकू बहिण अंबूताई असा त्यांचा परिवार होता.महर्षि कर्वे लहानपणापासूनच शांत, नम्र व व्यासंगी स्वभावाचे होते.त्यांचे प्राथमिक शिक्षण मुरुडच्या शाळेत झाले.सहावीची परिक्षा देण्यासाठी ते मुरुड ते कुंभार्ली घाट हे १२५ मैलांचे अंतर त्यांनी तीन दिवसात पायीपार केले होते.माध्यमिक शिक्षण त्यांनी मुंबई येथील रॉबर्ट मनी हायस्कूल मधून पूर्ण केले.पाचवी, सहावी, सातव्या इयत्तेमध्ये त्यांना शिष्यवृत्ती मिळाली होती.आपले शिक्षण त्यांनी शिष्यवृत्ती व शिकवण्यांच्या माध्यमातून पूर्ण केले.

शिक्षण होतअसतानाच वयाच्या १५ व्या वर्षी त्यांचा पहिला विवाह राधाबाई यांच्या बरोबर झाला.या पहिल्या पत्नीचा वयाच्या २७ व्या वर्षी बाळंतपणामध्ये मृत्यू झाला.१८८४ मध्ये एलफिन्स्टन कॉलेजमधून ते गणित हा विषय घेऊन बी.ए.ची परिक्षा पास झाले.१५ नोव्हेंबर १९८१ मध्ये ते फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये गणिताचे प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले.या महाविदयालयात त्यांनी २३ वर्षे सेवा केली.पुढे हिंगणे येथे महिला आश्रमांची स्थापना केल्यानंतर पैशांच्या अडचणीमुळे हिंगणे ते फर्ग्युसन कॉलेज हा प्रवास ते पायी करीत.

प्रथम पत्नीच्या मृत्यूनंतर त्यांनी पंडिता रमाबाई यांच्या 'शारदा सदन' मधील गोदूबाई २८ वर्षाच्या विधवेशी लग्न केले. स्वतः विधवेशी पुर्नविवाह करुन स्वतःच्या कृतीने त्यांनी समाज सुधारणेची सुरुवात स्वतःपासून होते. हे दाखवून दिले. आगरकरांच्या उपस्थितीमध्ये जाहीरपणे झालेला हा पुण्यातील पहिला विधवा पुर्नविवाह होता. याचे गोदूबाई पुढे आनंदीबाई किंवा बाया कर्वे या नावाने प्रसिध्द झाल्या.या विवाहामुळे त्यांच्या मुळगांवी त्यांच्यावर सामाजिक बहिष्कार घालण्यात आला.तर गोदूबाईंना ही ब्राम्हण असूनही दुय्यम वागणूक दिली जात असे.पं.रमाबाईंच्या शारदा सदनांमधील विधवांनी त्यांचा सपत्नीक सत्कार केला.

विधवा विवाह संघ : ३१ डिसेंबर १८९३ रोजी वर्धा येथे विधवा विवाह संघाची स्थापना करण्यात आली.या संघाने हैद्राबाद येथील शिक्षक रां.सी.फडके या प्रथमवराचा विवाह सदाशिवराव गोवंडे यांच्या विधवा मुलींशी घडवून आणला.समाजातील विधवांची परिस्थिती सुधारण्याशिवाय समाजाचा उध्दार होणार नाही.हे वाटल्यामुळे तसेच १८५६ साली विधवा पुर्नविवाह कायदा समंत झाला असला तरी अशा प्रकारचे विवाह अल्प स्वरुपात होत असे.या कायदयाविषयी जागृती करणे व विधवा विवाहाला समाजाचा पाठिंबा मिळवून देणे या प्रमुख हेतूने या संस्थेची त्यांनी स्थापना केली.या संस्थेचे मुख्य उददेश पुढीलप्रमाणे होते.

१) विधवा स्त्रीयांचे पुर्नविवाह घडवून आणणे.
२) पुर्नविवाहीत कुटूंबाच्या मेळाव्याचे आयोजन करणे.
३) पुर्नविवाह बाबत लोकमत जागृती करणे.
४) पुर्नविवाह केलेल्या कुटूंबास समाजात मानाचे स्थान मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणे.
५) पुर्नविवाहाच्या बाबतीत जनजागृती करण्यासाठी दौरे व व्याख्यानांचे आयोजन करणे.

पुर्नविवाह केलेल्या विधवांच्या मुलांसाठी त्यांनी स्वतःच्या घरात वसतीगृह सुरु केले. तसेच १८९४ मध्ये पुर्नविवाह केलेल्या कुटूंबाच्या मेळाव्याचे आयोजन

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

केले.तसेच विधवा पुर्नविवाहाच्या पुरस्कारकर्त्यांचे एक संमेलन सुध्दा त्यांनी आयोजित केले होते.विधवा पुर्नविवाहासाठी लोकांच्या मनामध्ये सहानुभूती निर्माण व्हावी म्हणून १८९४ - ९५ मध्ये त्यांनी प्रचार दौरे काढले.१८९५ मध्ये या सभेचे नाव बदलून विधवा विवाह प्रतिबंधक-निवारक मंडळ असे ठेवले.

अनाथ बालिकाश्रम :

विधवा स्त्रीयांविषयी कार्य करत असताना स्त्रीयांसाठी आश्रम व शिक्षण देणाऱ्या संस्था शारदा सदनच्या धर्तीवर स्थापन केल्या पाहिजेत.असे वाटल्याने १८९६ मध्ये त्यांनी सदाशिव पेठेत अनाथ बालिकाश्रमाची स्थापना रावबहादूर भिडे यांच्यात वाड्यात केली. या संस्थेचे ते स्वतः चिटणीस तर डॉ. आर.जी. भांडारकर हे अध्यक्ष होते.हीच संस्था पुढे १९१० मध्ये हिंगणे येथे हलविण्यात आली.लेडी नॉर्थकोट, पं.रमाबाई रानडे, महाराज सयाजीराव गायकवाड, म. गांधी इ.ची कृपा या बालिकाश्रमाला मिळाला.

अनाथ बालिकाश्रम संस्थेचे उद्देश :

१) विधवा स्त्रीयांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनविणे.
२) आपले जीवन निरर्थक नसून एक स्वतंत्र व्यक्तीमत्व आहे. हा विचार स्त्रीयांनमध्ये रुजविणे.
३) विधवांच्या विचारांमध्ये आणि मनोवृत्तीत बदल घडवून आणने.
४) विधवांची दुःखं हलके करण्यास मदत करणे.
५) विधवांच्या शिक्षणाची सोय करणे.

प्लेगच्या साथीच्या काळात ही संस्था हिंगणे येथे हलविण्यात आली.या आश्रमातील विधवांची मने पुर्नविवाहासाठी वळविली जातील.या भितीने फार कमी विधवा या आश्रमामध्ये आल्या.पहिल्या पाच वर्षांच्या काळात या आश्रमातील मुलींची संख्या ४,७,११, १४, २१ अशी राहिली होती.पुढे महर्षि कर्वेच्या विधवा मेव्हुणी पार्वतीबाई आठवले या आश्रमामध्ये आल्या.व आश्रमाच्या आधारस्तंभ झाल्या.संस्थेसाठी देणगी गोळा करताना लग्न सराईच्या वेळेस जेथून त्यांना लग्नाचे आमंत्रण येत असे.तेथे ते पिशवी घेऊन जात.व जेवणाच्या पंगतीच्या वेळेस पंगतीमध्ये मिळणारी दक्षिणा गोळा करत असे. लोकांसमोरील दक्षिणा गोळा करीत असताना ज्यांना कर्वे यांचे काम माहित आहे ते काहीच बोलत नसत परंतू अनोळखी लोकांमधील जर कुणी काही बोलले तर कर्वे त्यांस उत्तर देत जर चुकून या मांडवातील वधू विधवा झाली तर तिला आमच्याच आश्रमात येणार अशा या आश्रमांपासून झालेला सर्वात मोठा फायदा म्हणजे खुद्द विधवा वर्गाच्या अंतःकरणात त्याने जो आशेचा नवा अंकूर निर्माण केला होय. आपले जीवन निःरर्थक नसून ते एक सामाजिक पुन्य आहे हा विचार विधवा स्त्रीयांमध्ये या आश्रमाने रुढ केला. या आश्रमांविषयी त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रामध्ये पुढील प्रमाणे नोंद केली आहे.

महिला महाविदयालय : बालविवाहाला आळा घालणे व योग्य काळात विवाह होण्यापुर्वीच्या काळामध्ये मुलींना आपल्या वेळेचा सदुपयोग करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे या हेतूने महिला महाविदयालयाची स्थापना करण्यात आली.या महाविदयालयात सुमाता, सुपत्नी होण्यासाठी आवश्यक असणारे अभ्यासक्रम शिकविले जात.६ मार्च १९०७ रोजी प्रकाशित झालेल्या दैनिक ज्ञानप्रकाश या वृत्तपत्रात कर्वे यांनी महिला विदयालयाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे.

१) गृहिणी पदांची जबाबदारी व समाजविषयक कर्तव्यांची जाणीव असणाऱ्या सुशिक्षित स्त्रीया तयार करणे.
२) मुलींच्या विवाहाचे वय वाढविण्याचा प्रयत्न करणे.
३) भारतातील स्त्रीयांनामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.

निष्काम कर्ममठ :

गोपाळकृष्ण गोखले यांच्या 'भारत सेवक समाज' यापासून प्रेरणा घेऊन ४ नोव्हेंबर १९०८ रोजी निष्काम कर्ममठाची कर्वे यांनी स्थापना केली. सामाजिक सुधारणांसाठी निःस्वार्थ कार्यकर्ते निर्माण करणे हा या संस्थेचा मुख्य उद्देश आहे. या संस्थेच्या सभासदाने फळाची अपेक्षा न धरता समाज सेवा करणे व साधे सरळ जीवन जगावे ही अट होती. महिला आश्रम व महिला विदयालय निःस्वार्थीपणे काम करणारे समाज सेवक तयार करण्यासाठी या संस्थेची सुरुवात करण्यात आली. या मठामध्ये सामिल होणाऱ्या प्रत्येकाला पुढीलप्रमाणे प्रतिज्ञा घ्यावी लागत असे. माझे स्वतःचे जे काही आहे. त्यावरील सर्व हक्क व अधिकार मी सोडून देत आहे.मी आजपासून या मठाचा सेवक झालो आहे.आणि माझ्यासाठी व माझ्या कुटूंबासाठी मठजी तरतूद करेल.ती मी स्वेच्छने मान्य करील.या मठासाठी त्यांनी पुढीलप्रमाणे नियम केले होते.

१) मठातील सेवकांनी आपले राहणीमान साधे ठेवावे.
२) वागणूक शुध्द ठेवणे.
३) मनामध्ये कुणाच्याही द्वेष करु नये.
४) मठाच्या सर्व नियमांचे पालन करावे.
५) विदयार्थ्यांनींसाठी धान्यरुपी मदत जमविणे.

परंतू ही आदर्श संस्था जास्त प्रगती करु शकली नाही.

महिला विदयापीठाची स्थापना : १९१५ साली महर्षि कर्वे यांच्या वाचनामध्ये जपानमधील महिला विदयापीठाची माहिती आली.व अशा प्रकारचे महिला विदयापीठ आपण ही का सुरु करु नये असा विचार आल्यानंतर वयाच्या ५८ व्या वर्षी त्यांनी महिला विदयापीठाच्या निर्मितीला सुरुवात केली आदर्श माता आदर्श गृहिणी निर्माण होण्यासाठी महिलांना त्यांच्याच मातृभाषेतून शिक्षण दिले जाण्याची गरज सुध्दा या विदयापीठाच्या निर्मितीसाठी कारणीभूत ठरली १९१५ च्या सामाजिक परिषदेच्या अध्यक्षपदावरुन बोलताना महिला विदयापीठाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) स्त्रीयांना उच्च शिक्षण देणे.
२) प्रपंचशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, पाककला, चित्रकला व गायनकलेचे शिक्षण देणे.

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

३) स्त्रीयांना स्वावलंबी व स्वाभिमानी बनवणे.
४) आधुनिक शिक्षणास चालना देणे.
५) समाजातील अंधश्रध्दा दूर करण्यासाठी विज्ञान विषय शिकवणे.
६) आरोग्याची काळजी घेण्याच्या दृष्टीने आरोग्य शास्त्रांविषयी माहिती देणे.
७) समाजातील सर्व स्तरातील स्त्रीयांना शिक्षण उपलब्ध करुन देणे.
८) शिक्षणाबद्दल गोडी निर्माण व्हावी म्हणून मातृभाषेतून शिक्षण देणे.
९) इंग्रजीचे महत्व ओळखून इंग्रजीचे हीअध्ययन करणे.
१०) स्त्रीयांचे शारीरीक व मानसिक भेद लक्षात घेवून विदयापीठाच्या अध्ययनात विविधता आणणे.

या विदयापीठात माध्यमिक प्रशिक्षण पदवी, गृहविज्ञान पदवी, परिचारिका पदवी यासारखे अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आले. सर विठ्ठलदास ठाकरसी या धनशूर व्यक्तीने त्यांच्या मातोश्री श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी यांच्या स्मरणार्थ १५ लाखांची देणगी या विदयापीठास दिल्याने हे विदयापीठ आज एस.एन.डी.टी. विदयापीठ (श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी) या नावाने ओळखले जाते.पुढे हळूहळू पुणे, मुंबई, सातारा, बेळगांव, वाई, सोलापूर, सांगली येथील मुलींच्या शाळा या महाविदयालयास जोडण्यात आल्या.

महाराष्ट्र ग्रामीण प्राथमिक शिक्षण मंडळ :-

ग्रामीण भागातील निरक्षरता दूर करण्याच्या हेतूने त्यांनी महाराष्ट्र ग्रामीण प्राथमिक शिक्षण मंडळाची स्थापना केली.या संस्थेमार्फत ग्रामीण भागात जेथे शाळा नसतील तेथे लेखन, वाचन, गणित शिकवणाऱ्या ४० शाळा सुरु करण्यात आल्या.

अध्यापिका विदयालय :-

१९७१ मध्ये सुरु केलेले अध्यापिका विदयालय हे महिला विदयालयाच्या वतीने चालवले गेले.या विदयालयातील शिक्षणामुळे अनेक स्त्रीयांना प्राथमिक शाळांमध्ये शिक्षिका होता आले.पार्वतीबाई आठवले या विदयालयाच्या आधारस्तंभ होत्या.त्यांच्या मृत्यूनंतर या महाविदयालयास पार्वतीबाई अध्यापिका विदयालय असे नाव देण्यात आले.

महर्षि कर्वेंचा गौरव :

महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची व स्त्रीयांच्या सर्वांगीण प्रगतीची चळवळ गतिमान केल्यावर त्यांच्या कामगीरीचा मोठ्या प्रमाणावर गौरव करण्यात आला. बनारस, पुणे, मुंबई इ.विदयापिठांनी त्यांना D. LIT.L.L.D. या सन्मानदर्शक पदव्या दिल्या.भारत सरकारने त्यांना १९५५ मध्ये पद्मविभूषण व १९५८ मध्ये भारतरत्न हा सर्वोच्च बहुमान देऊन त्यांचा गौरव केला.

महात्मा गांधी यांनी १९२८ मध्ये यंग इंडिया या पत्रात महर्षि कर्वे यांच्या विषयी पुढील प्रमाणे गौरवउद्‌गार काढले होते. "प्रो.कर्वे यांचे आत्मविसर्जन", त्यांची अविभ्याचारी, कर्तव्यनिष्ठा त्यांचा अश्रान्त उत्साह, कोणत्याही परिस्थितीत त्यांनी सांभाळलेली सचोटी, विरोधी वातावरणात त्यांनी टिकवून ठेवलेली श्रद्धा त्यांचा अदम्य आशावाद ही राष्ट्रांची पहिल्या प्रतीची पुंजी आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. आठवले पार्वतीबाई, माझी कहाणी -राजहंस, प्रकाशन २०१३.
२. भिडे जी.एल., महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, १९९४
३. चांदवरकर गणेश, महर्षि कर्वे, पॉप्युलर प्रकाशन, १९५८
४. घांडके ह.म., महाराष्ट्र गाथा, राजहंस, २०००.
५. कामत मगला, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, दाभने रामचंद्र & कं., २००१.
६. कोलारकर श.गो, आधुनिक भारताचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, १९९५
७. कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विदया बुक पब्लिशर्स, २०१६
८. कर्वे आनंदीबाई, माझे पुराण, महर्षि कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था, २००८
९. मालुंजकर रविंद्र, शिक्षण संक्रमण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे, २०१७
१०. सरदेसाई बी.एन., आधुनिक महाराष्ट्र, फडके प्रकाशन, २०००.
११. तेरणीकर सुलभा, महर्षि कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था गाथा शतकाची, महर्षि कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था.
१२. ध्यासपर्व चित्रपट - दिग्दर्शक अमोल पालेकर.

□□□

Available online at http://www.journalijdr.com

IJDR

International Journal of
DEVELOPMENT RESEARCH

SSN: 2230-9926

International Journal of Development Research
Vol. 06, Issue, 09, pp. xxx-xxxx, September, 2016

Full Length Research Article

REPRODUCTIVE CYCLE AND HISTOLOGICAL CHANGES IN THE GONADS OF THE FRESHWATER CRAB, *BARYTELPHUSA GUERINI* (H. MILNE EDWARDS) (DECAPODA, POTAMIDEA)

*Vaishali Gangotri

Department of Zoology, Shri Dhokeshwar Mahavidyalaya, Takali Dhokeshwar, 414304, Ahmendnagar, (M.S.) India

RTICLE INFO

Article History:

Received xxxxxxxxxxxxxxxx, 2016
Received in revised form
xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx, 2016
Accepted xxxxxxxxxxxxxx, 2016
Published online xxxxxxxx, 2016

Key Words:

Reproductive cycle,
Histological changes,
Freshwater crab,
Barytelphusa guerini.

ABSTRACT

The annual reproductive cycle of the crab, Barytelphusa guerini was studied during the period January 2015 to December 2015 by measuring monthly histological variations. Histological observations of the monthly gonads revealed that the ripening of the gonads started in the preparatory period of the reproductive cycle i.e. (January to April) or it may be extended upto the month of May. By that time, the gonads of the most individuals attained maturity and spawning began in the months of June and July. The spawning terminated by the end of September and the gonads entered a quiescent period, upto the month of December.

Copyright©2016, Vaishali Gangotri. This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

INTRODUCTION

The reproductive cycle of crustaceans has been widely studied mainly of those species that have commercial value or ecological potential. (Reigada and Negreiro Franzoso, 1999; Pinheiro and Franzoso, 2002; Castiglioni and Negreiro Franzoso, 2006). Histological observations of the monthly gonads in *Barytelphusa cunicularis* revealed that the ripening of the gonads started during the March and extended upto May. By June, the gonads of the most of the individuals attained full maturity and spawning began. Spawning terminated by the end of September and the gonads entered a quiescent period. (Diwan and Nagabhushanam, 1974). From the breeding behaviour and the annual variations in the gonadal indices of the freshwater crab, *Barytelphusa guerini*, the annual reproductive cycle in this crab divided into (i) repro-ductive period (May to August); (ii) post-reproductive period and quiescent period (September to December); and (iii) preparatory period for repro-ductive activity (January to April); (Gangotri, *et al.*, 1978).

**Corresponding author: Vaishali Gangotri*
Department of Zoology, Shri Dhokeshwar Mahavidyalaya, Takali Dhokeshwar, 414304, Ahmendnagar, (M.S.) India.

The macroscopic characterization of the gonads among decapods has been commonly investigated by several authors. Most of the papers dealing with the determination of the most of the sexual physiological maturity or histological maturity, taking into account the degree of gonad development (Castiglioni and Santos, 2001; Swiney and Shirley, 2001; Castiglioni and Negreirosfransozo, 2006 among others). However, studies of histological description of gonads are less common (Cronin, 1947; Adiyodi and Subramonian, 1983; Meusy and Charniaux Cotton, 1984; Wenner *et al.*, 1987, Krol *et al.*, 1992; Lopez *et al.*, 1997, Ando and Makioka, 1998). Since, little work has been done on the reproductive biology of the freshwater crabs in India and as already the phases of reproductive cycle has been investigated in the freshwater crab, *Barytelphusa guerini* (Gangotri *et al.*, 1978). Hence, the present study was undertaken with a view to investigate (i) the histological changes during the reproductive cycle.

MATERIALS AND METHODS

The adult specimens with a carapace width of 45 mm of freshwater crab, *Barytelphusa guerini*, which are sexually mature and reproductively active (Gangotri, *et al.*, 1978) were collected from the field for a period of one year (January 2015

International Journal of Global Science Research
Vol.3, Issue 5, October 2016, pp. xx-xx
Available Online at www.ijgsr.com
© Copyright 2014 | ijgsr.com | All Rights Reserved
ISSN: 2348-8344 (Online)

IJGSR

International journal of global Science Research

Research Paper

On the Proteins of Neuroendocrine Hormones in the Fresh Water Crab, *Barytelphusa guerini* (H. Milne Edwards) (Decapoda, Potamidea)

[1]Gangotri V. M., [2]Mudkhede L.M. and [3]Gangotri M. S.

[1]Department of Zoology, Shri Dhokeshwar Mahavidyalaya, Takali Dhokeshwar, 414304, Dist Ahmendnagar, (M.S.) India e-mail: vgangotri_2009@yahoo.co.in

[2]Department of Zoology, Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded, 431602, (M.S.) India
Email: lmmudkhede@rediffmail.com

[3]Padmashree Manibhai Desai Mahavidyalaya, Uruli Kanchan, 412202, Dist: Pune, (M.S.) India
Email: mgangotri@gmail.com

Received: 02/03/2016
Revised: //
Accepted:

Abstract: The protein profiling in the neuroendocrine structures carried out by the SDS-page electrophoresis in the freshwater crab, *Barytelphusa guerini*. Eyestalk showed over all more proteins as compared to brain and thoracic ganglion. Most abundant single protein resolved in between 60 kd and 150 kd. Two proteins resolved in the range of 150 kd to 200 kd. Remaining four proteins were observed in the range of 29 kd to 66 kd. As such, the eyestalk hormone contains total seven proteins. Brain showed only two proteins in the range of 66 kd to 150 kd. Thoracic ganglion resolved two prominent proteins in between 66 kd and 100 kd and one less abundant protein in the range of 150 kd and one very less abundant protein in the range of 29 kd to 66 kd. The data obtained in the present study will be a prelude to our understanding for further studies in order to determine the specific nature of each hormone acting on the various physiological activities. The studies on these lines yielding encouraging results.

INTRODUCTION

Hyperglycemic hormone (HGH) from eyestalk is a polypeptide, its molecular weight about 7,000 daltons, it may activate phosphorylase and inhibit glycogen synthase (Kleinholz, 1976). Isolation of neurosecretory hyperglycemic hormone from the eyestalks of fresh water crab, *Barytelphusa cuniculanis* also suggested that the factor is polypeptide (Nagabhushanam *et.al.*, 1989). The experiments have demonstrated that the existence of two dissimilar substances with hormonal activity

Available online at http://www.journalcra.com

INTERNATIONAL JOURN[illegible]
OF CURRENT RESEAR[illegible]

International Journal of Current Research
Vol. 8, Issue, 09, pp.xxxxx, September, 2016

ISSN: 0975-833X

RESEARCH ARTICLE

REPRODUCTIVE CYCLE AND BIOCHEMICAL CHANGES IN THE GONADS OF THE FRESHWATER CRAB, *BARYTELPHUSA GUERINI* (H. MILNE EDWARDS) (DECAPODA, POTAMIDEA)

***Vaishali Gangotri**

Department of Zoology, Shri Dhokeshwar Mahavidyalaya, Takali Dhokeshwar, 414304, Ahmendnagar, (M.S.) India

ARTICLE INFO

Article History:
Received xxxxxxxx, 2016
Received in revised form
xxxxxxxx, 2016
Accepted xxxxxxxxx, 2016
Published online xxxxxxxx, 2016

Key words:

Reproductive Cycle,
Biochemical Changes,
Freshwater Crab,
Barytelphusa guerini.

ABSTRACT

The reproductive cycle of the freshwater crab, *Barytelphusa guerini* is divided into three [illegible] periods i.e. (i) Pre-reproductive period (January to April) (ii) Reproductive period (May to [illegible] and (iii) Post-reproductive or quiescent period (September to December). The protein percentage [illegible] higher in the month of April. From June onwards, the percentage of proteins decreased and low[illegible] was recorded in the month of December. Maximum fat content was observed in the ovaries in [illegible] month of April and May (breeding period) and in testes, it was highest in the month of May [illegible] There was highest value of glycogen obtained in the month of April and there was significa[illegible] decrease in the glycogen content during the spawning period. There was a little consistency in [illegible] glycogen content during the resting period.

Copyright©2016, Vaishali Gangotri. This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted [illegible] distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Citation: Vaishali Gangotri. 2016. "Reproductive cycle and biochemical changes in the gonads of of the freshwater crab, barytelphusa guerini [illegible] edwards) (decapoda, potamidea)" *International Journal of Current Research*, 8, (09), xxxxxxxxxxxx.

INTRODUCTION

Studies on biochemical changes in relation to reproductive cycle in Invertebrates have investigated by some workers. Seasonal variations in different organic constituents of oysters had been shown by Rusell (1923). Okazaki and Kobayashi (1929), Sekine, *et al,* (1930), Humphrey (1941), Venkatraman and Chari (1951) and Durve and Bal (1960), Pearse and Giese (1966) have worked on the biochemical changes in relation to reproductive cycle in gastropod, *Neobuccinum eatoni* and in bivalve. *Limatula hodgsoni*. Giese (1969) in his review paper, gave a complete account of the biochemical composition of different tissue in relation to reproductive cycle in a number of molluscs. Recently, Weber (1970), studied the biochemical changes in different organs of *Haliotis crachenoidii* in relation to reproductive cycle. When compared to the investigations on marine decapod crustaceans studies on the reproductive cycle and breeding behaviour of the freshwater crabs in India have received very little attention.

MecCann (1937) described the life history of the freshwater crab, *Barytelphusa guerini*. Chacko and [illegible] studied the breeding season of the crab, [illegible] *jacquemontii*. Very few studies has also been reported on [illegible] biochemical changes in relation to reproductive cycle [illegible] decapod crustacea in India, especially on freshwater [illegible] George and Patel (1956); Diwan and Nagabhusanam (197[illegible]) Farooque and Nagabhusanam (1983) were the first to study the seasonal variation in the biochemical constituent in freshwater and marine decapods. Since, little work has been done on [illegible] reproductive biology of the fresh-water crabs in India and [illegible] already the phases of reproductive cycle has been investigated in the freshwater crab, *Barytelphusa guerini* (Gangotri, et al 1978). Hence, the present study was undertaken with a view to investigate the changes in the chemical composition of [illegible] gonads in this crab

MATERIALS AND METHODS

The adult specimens with a carapace width of 45 [illegible] freshwater crab, *Barytelphusa guerini*, which are [illegible] mature and reproductively active Gangotri *et al* (1978) [illegible] collected from the field for a period of one year (January to December 2014).

**Corresponding author: Vaishali Gangotri,*
Department of Zoology, Shri Dhokeshwar Mahavidyalaya, Takali Dhokeshwar, 414304, Ahmendnagar, (M.S.) India.

2018-19

Special Issue 7th
January, 2018

ISSN – 2250-0383
UGC Approved SL No. 2630
Journal No. 48999
Impact Factor 0.481

International Multi-Disciplinary Research Journal

SHODHANKAN

UGC - Western Regional Office, Pune Sponsored
National Seminar – 12th & 13th January, 2018

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

Organised By
Parth Vidya Prasarak Mandal's
BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA, PATHARDI, DIST - AHMEDNAGAR
(Department of Psychology & Department of History)

Editors
Dr. Abhimanyu R. Dhormare
(Head, Department of Psychology)

Dr. Ashok K. Kanade
(Head, Department of History)

Prof. Arjun S. Kerkal
(Department of History)

Guest Published By
Dr. G. P. Dhakane
Principal,
Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi, Dist- Ahmednagar (Maharashtra)

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पांन नंबर
1	मराठेशाहीतील साडेतीन शहाणे : व्यक्तिमत्त्व विशेष	प्रा.केरकळ अर्जुन शंकर	01 ते 04
2	शीतयुध्द	प्रा. अरूण महादेव राख	05 ते 07
3	सायबर युध्द : एकविसाव्या शतकातील युध्दशस्त्र	प्रा. जाधव बी. एस.	08 ते 12
4	गनिमी कावाःएक मानसशास्त्रीय युद्ध तंत्र	प्रा.बप्पासाहेब रामलिंग शेजूळ	13 ते 18
5	मराठेकालिन गनिमी युध्दतंत्र	प्रा.डॉ.भारती नवथर	19 ते 23
6	इतिहास लेखनामागील इतिहासकाराची मानसिकता	प्रा.डॉ. सय्यद मुजीब मुसा	24 ते 27
7	दहशतवाद, दहशतवादी आणि मानसशास्त्र	प्रा. अमित हुकुमचंद राऊत	28 ते 33
8	यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम	डॉ.अनुप्रिता जे.मापारी	34 ते 37
9	विनोबा भावे यांची अहिंसक क्रांती विचार धारा : भूदान चळचळीच्या संदर्भात	प्रा.धनेश मधुकर हरड	38 ते 41
10	मानसशास्त्रीय युद्ध आणि तिचे महत्त्व	डॉ.तोडकर बी.डी.	42 ते 50
11	दहशतवाद	प्रा.डॉ.गो.प.भालेराव	51 ते 56
12	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात परदेशी महिलांचा सहभाग	प्रा काकडे एल.बी.	57 ते 61
13	दहशतवादयांची मानसिकता	प्रकाश साबळे	62 ते 68
14	दुसरे जागतिक महायुध्द व हैद्राबाद संस्थान	प्रा.डॉ. प्रशांत देशमुख	69 ते 83
15	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील मवाळांचे योगदान	प्रा. डॉ. राजाराम रामदास सोनवणे	84 ते 88
16	युध्दामध्ये मानसशास्त्राची भूमिका व योगदान	प्रा. रामेश्वर बाबासाहेब राऊत	89 ते 92
17	भारताच्या सुरक्षा व्यवस्थेला आयसिस या दशहवादी संघटनेच्या वैचारिक प्रसाराचा धोका	प्रा. संदीप गवते	93 ते 101

अ.क्र.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पांन नंबर
18	पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांचे परराष्ट्र धोरण : भारत आणि चीन संबंध	प्रा.संदिप नामदेवराव भिरे प्रा.डॉ.हरी नारायण जमाले	102 ते 107
19	लष्करी सेवेमध्ये मानसशास्त्राची भुमिका	श्रीमती. सारिका क्षिरसागर	108 ते 113
20	गनिमी कावा – मानसशास्त्रीय युदधनिती	गडगे शांता रंगनाथ	114 ते 119
21	गनिमी कावा एक मानसशास्त्रीय युध्दतंत्र	प्रा. भोसले सुनिता विठ्ठलराव	120 ते 124
22	मराठा युद्धतंत्र गनिमी कावा याचा शत्रूवरील मानसशास्त्रीय प्रभाव	प्रा. डॉ. तानाजी हातेकर	125 ते 128
23	विविध विचारप्रवाह, बौध्दिक संघर्ष व सामाजिक उन्माद..	विकांत व्यंकटराव भांके	129 ते 135
24	भातवडी युध्द आणि शहाजीराजे यांचा उदय	डॉ. विनोद सोनवणे	136 ते 142
25	पॅरिस शांतता परीषदेतील प्रमुख नेत्याच्या मनोवैज्ञानिक भुमिकेचे विश्लेषण	प्रा.डॉ.वाय.एस.माहुरे	143 ते 151
26	प्रचारः मानवी बुद्धीला संमोहित करणारे युद्धशस्त्र	प्रा.डॉ.अभिमन्यू ढोरमारे	152 ते 163
27	छत्रपती शिवाजी महाराजांची गनिमीकावा युध्द पध्दती	प्रा.झरेकर रमेश सोनू	164 ते 170
28	मध्ययुगीन बागलाणचे लष्करी महत्त्व	प्रा. संदीप भामरे	171 ते 174
29	भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील जहाल मवाळ व क्रांतीकारकांची मानसिकता	सूरेखा काशिनाथ चेमटे	175 ते 179
30	सैनिकी मानसशास्त्र	डॉ.यु.एस.गायकवाड डॉ.एम.डी.कानडे	180 ते 185
31	शिवकालीन युदधनिती	शितल अरविंद धरम	186 ते 188
32	21 व्या शतकातील सायबर युध्दः 'हॅकींग'	प्रा. विशाल छबू पोटे	189 ते 193
33	छत्रपती शिवरायांची युध्दनिती व संरक्षण संघटना	डॉ. धम्मपाल रेवण माशाळकर	194 ते 198
34	युध्दजन्य परिस्थिती मध्ये सैनिकांना दिल्या जाणा–या आहाराचा चिकित्सक अभ्यास	दाभाडे वर्षा अंकुशराव	199 ते 201
35	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वक्रयुध्द पध्दतीचे महत्व	डॉ.प्रा. राधाकृष्ण जोशी	202 ते 204
36	डॉक्टर व शिक्षक यांच्या भावनिक बुध्दिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास	चिंतामणी सुवर्णा बद्रिनाथ	205 ते 211

ISSN NO. 2250-0383

गनिमी कावा - मानसशास्त्रीय युद्धनिती

गडगे शांता रंगनाथ
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर
ता.पारनेर जि.अहमदनगर
मो.नं. ९७६६११८३८१

20

गनिमी कावा युद्धतंत्राचा वापर करुन शिवाजी महाराजांनी मराठ्यांचे स्वराज्य निर्मिती व स्वराज्य वृद्धि या गोष्टी साध्य केल्या. गनिमी कावा या तंत्राचा उपयोग आधुनिक काळामध्ये पहिल्या महायुद्धा दरम्यान टी. व लॉरेन्स नंतर मोओ त्से तुंगने तर दुस-या महायुद्धा दरम्यान जर्मनी विरोधात रशियाने या तंत्राचा वापर केला. फिडेल कॅस्ट्रो याने क्युबा मध्ये तर व्हिएतनामने जपान व चीनच्या विरोधात याचा वापर केला. बांगलादेश स्वातंत्र्य संग्रामाच्या वेळेस बांगलादेश मुक्तीवाहिनीने या तंत्राचा वापर केला. भारतीय सैन्यांबरोबर आज दहशतवादी, नक्षलवादी संघटनासुध्दा या तंत्राचा वापर करत आहे. मानसिक धक्का देण्याच्या दृष्टीने हे तंत्र उपयोगी आहे. प्रबळ शत्रूला मानसिक दृष्टया खचविण्याचे काम हे तंत्र करते. मराठयांच्या युदध पध्दती संदर्भात आपण सर्रासपणे गनिमी कावा हा शब्द वापरतो. व लपून छपून संधी साधून केलेले चोरटे युध्द ही आपली समजूत असते. परंतू या युध्दपध्दतीमध्ये ही नियोजन बध्द तंत्र असते.

अर्थ :-

गनिमी कावा या शब्द प्रयोगाचा मुळाशी असलेले अर्थ, अनर्थ तपासणे गरजेचे आहे. गनिम हा मुळ फारशी भाषेतला शब्द असून गनिमी हे त्याचे रुपांतर आहे. गनिम म्हणजे शत्रू व कावा म्हणजे धोकेबाजपणा, कपट असा अर्थ निघतो. शत्रूवर केलेला कपटयुक्त हल्ला असा या संज्ञेचा अर्थ रुढ आहे. मराठयांच्या शत्रूंनी मराठयांच्या युध्द पध्दतीचा उल्लेख गनिमी कावा या संज्ञाने केला आहे. या संज्ञेचा अर्थ पहाता नेमके शत्रू कोण हा प्रश्न निर्माण होतो. मराठे की मराठयांचे शत्रू ? ही संज्ञा मराठयांच्या युध्द पध्दतीबाबत वापरली

ISSN NO. 2250-0383

जात असल्याने गनिमी म्हणजे मराठा असा अर्थ निघतो व मराठयांच्या शत्रूंनी ही संवा स्वतःच्या आत्मसमर्थानार्थ वापरल्याचे दिसते या शब्दाने मराठयांच्या शौर्याचे अवमुल्यंन केले आहे महाराष्ट्र शब्द कोषांत कावा या शब्दाचे पाच अर्थ दिले असून त्यापैकी लुच्चेगिरी, गुप्तकर, हुलकावणे, पिछेहाट असे चार अर्थ या संज्ञाला लागु पडतात. कावा हा शब्द घोडयाला लष्करी प्रशिक्षण देण्यासाठी वापरण्यात येत असे त्याचा अर्थ 'घोडयाची रग जिरविण्यासाठी त्यास घ्यावावयास लावलेली फेरी, मंडले घिरटी, घोडा भरघाव पळत असता त्याला वाटेल तसा वळविणे, फिरविणे, पुढे मागे भरघाव सोडणे' मराठयाच्या लष्करात प्रामुख्याने घोडयांना देण्यात येणारे शिक्षण काव्याचे होते. शत्रू पक्षाला कळून न देता घोडा वेगवेगळया दिशेने वळण्यास मराठे घोडस्वार तरबेज असत. अनपेक्षित वळणे घेण्यात मराठे पारंगत असल्याने शत्रूंची फसगत होत असे. मराठयांची घोडदळ म्हणजे जणू मृगजळ किंवा मराठयांच्या घोडयांना प-यांचे पंख असतात. ही शत्रूचे उदगार याची साक्ष देतात.

आर.डी. पल्सोकर यांनी गनिमी कावा ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे मांडली आहे. A guerrilla war is a war of the people for a cause dear to them. For it's very sustenance its depend upon the support of the masses. The guerrillas cannot afford to be lax in their discipline. Despite popular support as unruly behavior might cost them the freedom of movement amongst the people. They need a large and rugged terrain to operate from. They must be continuously active and aim at success. With minimum losses to themselves even in the smallest of operations. गनिमी काव्याचे ज्ञान शिवाजी महाराजांना मलिक अंबर व शहाजी राजांकडून मिळाले या तंत्रामध्ये सुधारणा करुन शिवाजी महाराजांनी हे तंत्र मावळयामध्ये उतविले. मोठया बळावर सैन्य व कोषबळ असणा-या आदिलशाही, निजामशाही, मोगलशाही यांच्यावरोबर समोरासमोर युध्द करण्याऐवजी शिवाजी महाराजांनी गनिमी काव्याचा वापर केला. आपल्या योजनावददल प्रचंड गुप्तता पाळली. अचानकपणे शत्रूवर हल्ला केला जात असे.

यामुळे कितीही बलाढय शत्रू असला तरी तो अचानक झालेल्या हल्ल्याने भयभीत होत असे. त्याचे मनोधर्य खचले जात असे. अशा शत्रूची लूट करुन तेवढ्याच चपळाईने माघार घेतली जात असे. या तंत्राने नेताजी पालकरने अफजलखानाच्या सैन्यास वाई येथे शस्त्र हातामध्ये घेण्याची संधी दिली नाही. ता शाहिस्तेखानावरील छाप-याची नोंद पुढील प्रमाणे मिळते. 'पापणी लवण्यास जेवढा वेळ लागतो. तसेच एखादया भुजंगाने अचानक झडप घालावी असा छापा शिवाजी महाराजांनी मारला', औरंगजेबाची याच तंत्राने संताजी व धनाजी यांनी थोडयाशा फौजेसह स्वराज्य जिंकण्याची महत्वकांक्षा धुळीस मिळविली. ता पेशवाईत याच तंत्राने मराठी स्वराज्याचे साम्राज्यात रुपांतर घडून आणले. पुढे मराठयांनी या तंत्राचा त्याग केल्यानंतर मराठी सत्तेचा अस्त घडून आला अशी नोंद अनेक इतिहासकारांनी केली आहे.

गनिमी काव्याचे हेतू :-

१. शत्रूला घावरविणे व दहशत वसवणे
२. शत्रूचे मानसिक धैर्य खचविणे
३. शत्रूला कोंडीत पकडणे
४. शत्रूची रसद तोडून त्याला शरण येण्यास भाग पाडणे.
५. लढाईचे मैदान सोडून पळून जाण्यास शत्रूला भाग पाडणे.
६. शत्रू सैन्याची युध्द रचना विस्कळीत करणे.
७. आपल्या सैन्याचा अंदाज शत्रूला येवु न देणे.
८. शरण येण्याची चर्चा करुन एकदम आक्रमण करणे.
९. आपल्याला अनुकूल युध्द क्षेत्रापर्यंत शत्रूला घेवुन येणे.
१०. शत्रूचे थोडया वेळात मोठया प्रमाणावर नुकसान करणे.

या युध्द पध्दतीमध्ये शत्रूवर अचानक हल्ला केला जात असला तरी त्याच्या मागे नियोजन असते. जर आपले सैन्यबळ कमी असेल तसेच युध्दात सैन्याची हानी होण्याची शक्यता असेल. या तंत्राचा वापर केला जातो. त्यामुळे दुर्बळपक्ष प्रबळपक्षाशी मोठया प्रमाणावर हानी करु शकतो.

गनिमी कावा युध्द पध्दतीचे तंत्र :-

१. शत्रू सैन्यात गोंधळ निर्माण करण्यासाठी एका तुकडीने आघाडीवर व एक तुकडी पिछाडीवर आक्रमण करते.

२. शत्रू सैन्य विस्कळीत झाल्यावर घोडदळाच्या सहायाने प्रथम डाव्या व नंतर उजव्या बाजूवर आक्रमण केले जाते.

३. काव्याचे प्रशिक्षण असलेले घोडे यामध्ये वापरत असल्याने युध्दाची दिशा ठरविण्यात शत्रूला अडचण येते.

४. शत्रू सैन्याचा पुरेसा अंदाज न आल्यामुळे प्रबळ सैन्य पराभूत होते.

५. युध्द आपल्या प्रदेशात न लढविता शत्रूच्या प्रदेशात लढविले जाते.

६. शत्रूचे सैन्य एकत्र येणार नाही याची काळजी घेतली जाते.

गनिमी कावा युध्द पध्दतीचे वैशिष्टये

१. शक्यतो रात्रीच्या आक्रमण करणे - जेधे शकावली प्रमाणे शके १५६४ मध्ये रात्रीच्या वेळेस अण्णाजी दत्तो व कोंडाजी रवळेकर यांनी पन्हाळा किल्ला जिंकून घेतला. तसेच शाहिस्तेखानावरील छापा रात्रीच्या वेळेस टाकण्यात आला. तान्हाजी मालुसरे यांनी कोंडाणा किल्ला रात्रीच सर केला. तसेच वसनूरजी आरमारी स्वारी, कुडाळची लढाई इत्यादी याची उदाहरणे आहेत. गनिमी काव्याचे तंत्र उमराणीच्या लढाईमध्ये प्रतापराव सरनोबत याने बहलोल खानाविरोधात नियोजनबध्दरितीने वापरले. प्रतापराव आनंदराव यांनी सैन्याच्या दोन तुकड्या करुन दोन वेगवेगळया मार्गाने ते उमरानीला पोहोचले. व खानाची छावणी चारीही बाजूंनी घेरुन खानाचा पराभव केला. या लढाईमुळे गनिमी काव्यामध्ये नियोजन असते हे सिध्द झाले.

२. बुध्दीचातुर्य, चपळाई व समन्वयास महत्व - शौर्य व युक्तीच्या बळावर शत्रू बेसावध असताना त्याच्या दुर्लक्षित स्थळांवर अचानक आक्रमण करणे, आपले संख्याबळ अधिक आहे असा भास निर्माण करणे व जलदगतीने आक्रमणाबरोबरच माघार घेणे यासाठी सैन्यामध्ये समन्वय असणे गरजेचे असते. सावधानता व चपळाई यामुळे या तंत्राला साप-मुंगुसाची लढा असेही

म्हटले जाते. सैन्याच्या तुकडयांमध्ये समन्वय व सेनापतीचे बुध्दी कौशल्य यांच्या समन्वयावर यश मिळते.

३. कुट युध्द - अर्थशास्त्रात कौटिल्याने कुट युध्दाचे नियम सांगताना शत्रूचे संख्यावळ आपल्यापेक्षा जास्त असल्यास हे युध्द करावे असे सांगितले आहे. तसेच शिवाजी महाराजांनी या तंत्राचा वापर करुन शत्रू सैन्य अवघड जागी असेल, नदीचा उतार पार करीत असेल आणि आपल्याला अनुकूल युध्दक्षेत्र असेल तर या तंत्राचा वापर केला.

४. आक्रमक युध्द पध्दती - जो भाग जिंकायचा आहे त्या भागाची सर्व माहिती काढायची, परिसरातील जनता अनुकूल आहे किंवा नाही याची खात्री करुन आक्रमकपणे रात्रीच्या वेळेस हल्ला करायचा तसेच या युध्दात संघर्ष कोठे व कधी करायचा याचे स्वातंत्र्य असते. आणि शत्रूचे बळ विचारात घेवुन तयारी केलेली असते.

५. रणक्षेत्राची निवड करण्याची संधी - रणक्षेत्राची निवड युध्दात नेहमी निर्णायक असते. जर प्रतिकूल युध्द क्षेत्रामध्ये शत्रू असेल तर त्याला अनुकूल क्षेत्रामध्ये आणले जाते. आपल्या क्षेत्रावर युध्द होवु दिले जात नाही. रणक्षेत्रापर्यंत जाणा-या अनेक वाटांची माहिती असणे आवश्यक असते. कारण आक्रमकपणे हल्ला करुन माघार घेता येते. तसेच शत्रूची रसद बंद करणे. व आपल्या फौजेला योग्य वेळी रसद मिळेल यावर लक्ष ठेवता येते.

६. कुशल नेतृत्व - शत्रू सैन्यात गोंधळ निर्माण करुन त्यांची युध्दाची रचना उध्दवस्त करणे आहे त्यापेक्षा सैन्यसंख्या जास्त दाखविण्यासाठी त्यांची वेगवेगळी पथके तयार करणे. व शत्रूवर एकाच वेळेस चोहोबाजूनी हल्ला करणे यासाठी कुशल नेतृत्व आवश्यक असते. शिवाजी महाराजांनी नेताजी पालकर, प्रतापराव गुजर, आनंदराव यासारख्या सेनापतीची फळी निर्माण केली.

७. राखीव फौज पध्दती - कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राप्रमाणे संपूर्ण सैन्य कधीही एकाच युध्दात न गुंतविता सैन्याचा चौथा भाग युध्दाबाहेर ठेवणे आवश्यक

असते. त्याप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी संपूर्ण फौज एकाच युध्दात कधीही गुंतविली नाही. शत्रुने जर दुसरी आघाडी उघडली तर तिला तोंड देणे, शत्रूची रसद तोडणे यासाठी राखीव फौज ठेवावी लागते.

थोडक्यात गनिमी कावा युध्द पध्दतीमुळे शत्रू सैन्यामध्ये पराभूत मनोवृत्ती निर्माण होवुन त्यांची लढण्याची उमेद जाते. तसेच आपल्या सैन्याचा एका विजयामधून निर्माण झालेला उत्साह ओसरण्यापूर्वीच नवीन मोहिमेचे आयोजन केले जाते. या तंत्राने प्रस्थापित सत्तांना शह दिला जातो. आणि प्रत्येक वेळेस शत्रूवर आक्रमण करण्याची नवीन पध्दत शोधली जाते. लोकांचा पाठिंबा व सैनिकांची अढळनिष्ठा यात महत्वाचे असते.

संदर्भग्रंथ :-

१. जाधव नामदेवराव – गनिमी कावा, मॅजेस्टीक प्रकाशन, २०१०.

२. जाधव नामदेवराव – गनिमी कावा जागतिक किर्तीच्या मराठा युध्द तंत्राचा खरा वेध, राजमाता प्रकाशन, २०१४

३. कुळकरणी श्रीधर – शिवकालीन राजनिती आणि रणनिती, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९४

४. पिसुर्लेकर पांडूरंग – पोर्तुगीज मराठे संबंध, पुणे विदयापीठ प्रकाशन, १९६७

५. पल्सोकर आर.डी.- शिवाजी द ग्रेट गुरिल्ला नटराज प्रकाशन, १९६७

६. पित्रे का.ग. – मराठयांचा युध्द इतिहास, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, २००४

2018-19

Special Issue 7th
January, 2018

ISSN – 2250-0383
UGC Approved SL No. 2630
Journal No. 48999
Impact Factor 0.481

International Multi-Disciplinary Research Journal

SHODHANKAN

UGC - Western Regional Office, Pune Sponsored
National Seminar – 12th & 13th January, 2018

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

Organised By
Parth Vidya Prasarak Mandal's
BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA, PATHARDI, DIST - AHMEDNAGAR
(Department of Psychology & Department of History)

Editors
Dr. Abhimanyu R. Dhormare
(Head, Department of Psychology)

Dr. Ashok K. Kanade
(Head, Department of History)

Prof. Arjun S. Kerkal
(Department of History)

Guest Published By
Dr. G. P. Dhakane
Principal,
Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi, Dist- Ahmednagar (Maharashtra)

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पांन नंबर
1	मराठेशाहीतील साडेतीन शहाणे : व्यक्तिमत्त्व विशेष	प्रा.केरकळ अर्जुन शंकर	01 ते 04
2	शीतयुध्द	प्रा. अरूण महादेव राख	05 ते 07
3	सायबर युध्द : एकविसाव्या शतकातील युध्दशस्त्र	प्रा. जाधव बी. एस.	08 ते 12
4	गनिमी कावा:एक मानसशास्त्रीय युद्ध तंत्र	प्रा.बप्पासाहेब रामलिंग शेजूळ	13 ते 18
5	मराठेकालिन गनिमी युध्दतंत्र	प्रा.डॉ.भारती नवथर	19 ते 23
6	इतिहास लेखनामागील इतिहासकाराची मानसिकता	प्रा.डॉ. सय्यद मुजीब मुसा	24 ते 27
7	दहशतवाद, दहशतवादी आणि मानसशास्त्र	प्रा. अमित हुकुमचंद राऊत	28 ते 33
8	यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम	डॉ.अनुप्रिता जे.मापारी	34 ते 37
9	विनोबा भावे यांची अहिंसक क्रांती विचार धारा : भूदान चळचळीच्या संदर्भात	प्रा.धनेश मधुकर हरड	38 ते 41
10	मानसशास्त्रीय युद्ध आणि तिचे महत्त्व	डॉ.तोडकर बी.डी.	42 ते 50
11	दहशतवाद	प्रा.डॉ.गो.प.भालेराव	51 ते 56
12	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात परदेशी महिलांचा सहभाग	प्रा काकडे एल.बी.	57 ते 61
13	दहशतवादयांची मानसिकता	प्रकाश साबळे	62 ते 68
14	दुसरे जागतिक महायुध्द व हैद्राबाद संस्थान	प्रा.डॉ. प्रशांत देशमुख	69 ते 83
15	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील मवाळांचे योगदान	प्रा. डॉ. राजाराम रामदास सोनवणे	84 ते 88
16	युध्दामध्ये मानसशास्त्राची भूमिका व योगदान	प्रा. रामेश्वर बाबासाहेब राऊत	89 ते 92
17	भारताच्या सुरक्षा व्यवस्थेला आयसिस या दशहवादी संघटनेच्या वैचारिक प्रसाराचा धोका	प्रा. संदीप गवते	93 ते 101

अ.क्र.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पांन नंबर
18	पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांचे परराष्ट्र धोरण : भारत आणि चीन संबंध	प्रा.संदिप नामदेवराव भिरे प्रा.डॉ.हरी नारायण जमाले	102 ते 107
19	लष्करी सेवेमध्ये मानसशास्त्राची भुमिका	श्रीमती. सारिका क्षिरसागर	108 ते 113
20	गनिमी कावा – मानसशास्त्रीय युदधनिती	गडगे शांता रंगनाथ	114 ते 119
21	गनिमी कावा एक मानसशास्त्रीय युध्दतंत्र	प्रा. भोसले सुनिता विठ्ठलराव	120 ते 124
22	मराठा युद्धतंत्र गनिमी कावा याचा शत्रूवरील मानसशास्त्रीय प्रभाव	प्रा. डॉ. तानाजी हातेकर	125 ते 128
23	विविध विचारप्रवाह, बौध्दिक संघर्ष व सामाजिक उन्माद..	विकांत व्यंकटराव भांके	129 ते 135
24	भातवडी युध्द आणि शहाजीराजे यांचा उदय	डॉ. विनोद सोनवणे	136 ते 142
25	पॅरिस शांतता परीषदेतील प्रमुख नेत्याच्या मनोवैज्ञानिक भुमिकेचे विश्लेषण	प्रा.डॉ.वाय.एस.माहुरे	143 ते 151
26	प्रचारः मानवी बुद्धीला संमोहित करणारे युद्धशस्त्र	प्रा.डॉ.अभिमन्यू ढोरमारे	152 ते 163
27	छत्रपती शिवाजी महाराजांची गनिमीकावा युध्द पध्दती	प्रा.झरेकर रमेश सोनू	164 ते 170
28	मध्ययुगीन बागलाणचे लष्करी महत्त्व	प्रा. संदीप भामरे	171 ते 174
29	भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील जहाल मवाळ व क्रांतीकारकांची मानसिकता	सूरेखा काशिनाथ चेमटे	175 ते 179
30	सैनिकी मानसशास्त्र	डॉ.यु.एस.गायकवाड डॉ.एम.डी.कानडे	180 ते 185
31	शिवकालीन युदधनिती	शितल अरविंद धरम	186 ते 188
32	21 व्या शतकातील सायबर युध्दः 'हॅकींग'	प्रा. विशाल छबू पोटे	189 ते 193
33	छत्रपती शिवरायांची युध्दनिती व संरक्षण संघटना	डॉ. धम्मपाल रेवण माशाळकर	194 ते 198
34	युध्दजन्य परिस्थिती मध्ये सैनिकांना दिल्या जाणा–या आहाराचा चिकित्सक अभ्यास	दाभाडे वर्षा अंकुशराव	199 ते 201
35	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वक्रयुध्द पध्दतीचे महत्व	डॉ.प्रा. राधाकृष्ण जोशी	202 ते 204
36	डॉक्टर व शिक्षक यांच्या भावनिक बुध्दिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास	चिंतामणी सुवर्णा बद्रिनाथ	205 ते 211

ISSN NO. 2250-0383

गनिमी कावा - मानसशास्त्रीय युद्धनिती

गडगे शांता रंगनाथ
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर
ता.पारनेर जि.अहमदनगर
मो.नं. ९७६६११८३८१

20

गनिमी कावा युद्धतंत्राचा वापर करुन शिवाजी महाराजांनी मराठ्यांचे स्वराज्य निर्मिती व स्वराज्य वृद्धि या गोष्टी साध्य केल्या. गनिमी कावा या तंत्राचा उपयोग आधुनिक काळामध्ये पहिल्या महायुद्धा दरम्यान टी. व लॉरेन्स नंतर मोओ त्से तुंगने तर दुस-या महायुद्धा दरम्यान जर्मनी विरोधात रशियाने या तंत्राचा वापर केला. फिडेल कॅस्ट्रो याने क्युबा मध्ये तर व्हिएतनामने जपान व चीनच्या विरोधात याचा वापर केला. बांगलादेश स्वातंत्र्य संग्रामाच्या वेळेस बांगलादेश मुक्तीवाहिनीने या तंत्राचा वापर केला. भारतीय सैन्यांबरोबर आज दहशतवादी, नक्षलवादी संघटनासुध्दा या तंत्राचा वापर करत आहे. मानसिक धक्का देण्याच्या दृष्टीने हे तंत्र उपयोगी आहे. प्रबळ शत्रूला मानसिक दृष्ट्या खचविण्याचे काम हे तंत्र करते. मराठ्यांच्या युदध पध्दती संदर्भात आपण सर्रासपणे गनिमी कावा हा शब्द वापरतो. व लपून छपून संधी साधून केलेले चोरटे युध्द ही आपली समजूत असते. परंतू या युध्दपध्दतीमध्ये ही नियोजन बध्द तंत्र असते.

अर्थ :-

गनिमी कावा या शब्द प्रयोगाचा मुळाशी असलेले अर्थ, अनर्थ तपासणे गरजेचे आहे. गनिम हा मुळ फारशी भाषेतला शब्द असून गनिमी हे त्याचे रुपांतर आहे. गनिम म्हणजे शत्रू व कावा म्हणजे धोकेबाजपणा, कपट असा अर्थ निघतो. शत्रूवर केलेला कपटयुक्त हल्ला असा या संज्ञेचा अर्थ रुढ आहे. मराठ्यांच्या शत्रूंनी मराठ्यांच्या युध्द पध्दतीचा उल्लेख गनिमी कावा या संज्ञाने केला आहे. या संज्ञेचा अर्थ पहाता नेमके शत्रू कोण हा प्रश्न निर्माण होतो. मराठे की मराठ्यांचे शत्रू ? ही संज्ञा मराठ्यांच्या युध्द पध्दतीबाबत वापरली

जात असल्याने गनिमी म्हणजे मराठा असा अर्थ निघतो व मराठयांच्या शत्रूंनी ही संबा स्वतःच्या आत्मसमर्थानार्थ वापरल्याचे दिसते या शब्दाने मराठयांच्या शौर्याचे अवमुल्यंन केले आहे महाराष्ट्र शब्द कोषांत कावा या शब्दाचे पाच अर्थ दिले असून त्यापैकी लुच्चेगिरी, गुप्तकर, हुलकावणे, पिछेहाट असे चार अर्थ या संज्ञाला लागु पडतात. कावा हा शब्द घोडयाला लष्करी प्रशिक्षण देण्यासाठी वापरण्यात येत असे त्याचा अर्थ 'घोडयाची रग जिरविण्यासाठी त्यास घ्यावावयास लावलेली फेरी, मंडले घिरटी, घोडा भरघाव पळत असता त्याला वाटेल तसा वळविणे, फिरविणे, पुढे मागे भरघाव सोडणे' मराठयाच्या लष्करात प्रामुख्याने घोडयांना देण्यात येणारे शिक्षण काव्याचे होते. शत्रू पक्षाला कळून न देता घोडा वेगवेगळया दिशेने वळण्यास मराठे घोडस्वार तरबेज असत. अनपेक्षित वळणे घेण्यात मराठे पारंगत असल्याने शत्रूंची फसगत होत असे. मराठयांची घोडदळ म्हणजे जणू मृगजळ किंवा मराठयांच्या घोडयांना प-यांचे पंख असतात. ही शत्रूचे उदगार याची साक्ष देतात.

आर.डी. पल्सोकर यांनी गनिमी कावा ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे मांडली आहे. A guerrilla war is a war of the people for a cause dear to them. For it's very sustenance its depend upon the support of the masses. The guerrillas cannot afford to be lax in their discipline. Despite popular support as unruly behavior might cost them the freedom of movement amongst the people. They need a large and rugged terrain to operate from. They must be continuously active and aim at success. With minimum losses to themselves even in the smallest of operations. गनिमी काव्याचे ज्ञान शिवाजी महाराजांना मलिक अंबर व शहाजी राजांकडून मिळाले या तंत्रामध्ये सुधारणा करुन शिवाजी महाराजांनी हे तंत्र मावळयामध्ये उतविले. मोठया बळावर सैन्य व कोषबळ असणा-या आदिलशाही, निजामशाही, मोगलशाही यांच्यावरोबर समोरासमोर युध्द करण्याऐवजी शिवाजी महाराजांनी गनिमी काव्याचा वापर केला. आपल्या योजनावददल प्रचंड गुप्तता पाळली. अचानकपणे शत्रूवर हल्ला केला जात असे.

ISSN NO. 2250-0383

यामुळे कितीही बलाढय शत्रू असला तरी तो अचानक झालेल्या हल्ल्याने भयभीत होत असे. त्याचे मनोधर्य खचले जात असे. अशा शत्रूची लूट करुन तेवढ्याच चपळाईने माघार घेतली जात असे. या तंत्राने नेताजी पालकरने अफजलखानाच्या सैन्यास वाई येथे शस्त्र हातामध्ये घेण्याची संधी दिली नाही. ता शाहिस्तेखानावरील छाप-याची नोंद पुढील प्रमाणे मिळते. 'पापणी लवण्यास जेवढा वेळ लागतो. तसेच एखादया भुजंगाने अचानक झडप घालावी असा छापा शिवाजी महाराजांनी मारला', औरंगजेबाची याच तंत्राने संताजी व धनाजी यांनी थोडयाशा फौजेसह स्वराज्य जिंकण्याची महत्वकांक्षा धुळीस मिळविली. ता पेशवाईत याच तंत्राने मराठी स्वराज्याचे साम्राज्यात रुपांतर घडून आणले. पुढे मराठयांनी या तंत्राचा त्याग केल्यानंतर मराठी सत्तेचा अस्त घडून आला अशी नोंद अनेक इतिहासकारांनी केली आहे.

गनिमी काव्याचे हेतू :-

१. शत्रूला घाबरविणे व दहशत बसवणे
२. शत्रूचे मानसिक धैर्य खचविणे
३. शत्रूला कोंडीत पकडणे
४. शत्रूची रसद तोडून त्याला शरण येण्यास भाग पाडणे.
५. लढाईचे मैदान सोडून पळून जाण्यास शत्रूला भाग पाडणे.
६. शत्रू सैन्याची युध्द रचना विस्कळीत करणे.
७. आपल्या सैन्याचा अंदाज शत्रूला येवु न देणे.
८. शरण येण्याची चर्चा करुन एकदम आक्रमण करणे.
९. आपल्याला अनुकूल युध्द क्षेत्रापर्यंत शत्रूला घेवुन येणे.
१०. शत्रूचे थोडया वेळात मोठया प्रमाणावर नुकसान करणे.

या युध्द पध्दतीमध्ये शत्रूवर अचानक हल्ला केला जात असला तरी त्याच्या मागे नियोजन असते. जर आपले सैन्यबळ कमी असेल तसेच युध्दात सैन्याची हानी होण्याची शक्यता असेल. या तंत्राचा वापर केला जातो. त्यामुळे दुर्बळपक्ष प्रबळपक्षाशी मोठया प्रमाणावर हानी करु शकतो.

ISSN NO. 2250-0383

गनिमी कावा युध्द पध्दतीचे तंत्र :-

१. शत्रू सैन्यात गोंधळ निर्माण करण्यासाठी एका तुकडीने आघाडीवर व एक तुकडी पिछाडीवर आक्रमण करते.

२. शत्रू सैन्य विस्कळीत झाल्यावर घोडदळाच्या सहायाने प्रथम डाव्या व नंतर उजव्या बाजूवर आक्रमण केले जाते.

३. काव्याचे प्रशिक्षण असलेले घोडे यामध्ये वापरत असल्याने युध्दाची दिशा ठरविण्यात शत्रूला अडचण येते.

४. शत्रू सैन्याचा पुरेसा अंदाज न आल्यामुळे प्रबळ सैन्य पराभूत होते.

५. युध्द आपल्या प्रदेशात न लढविता शत्रूच्या प्रदेशात लढविले जाते.

६. शत्रूचे सैन्य एकत्र येणार नाही याची काळजी घेतली जाते.

गनिमी कावा युध्द पध्दतीचे वैशिष्टये

१. शक्यतो रात्रीच्या आक्रमण करणे - जेधे शकावली प्रमाणे शके १५६४ मध्ये रात्रीच्या वेळेस अण्णाजी दत्तो व कोंडाजी रवळेकर यांनी पन्हाळा किल्ला जिंकून घेतला. तसेच शाहिस्तेखानावरील छापा रात्रीच्या वेळेस टाकण्यात आला. तान्हाजी मालुसरे यांनी कोंडाणा किल्ला रात्रीच सर केला. तसेच बसनूरजी आरमारी स्वारी, कुडाळची लढाई इत्यादी याची उदाहरणे आहेत. गनिमी काव्याचे तंत्र उमराणीच्या लढाईमध्ये प्रतापराव सरनोबत याने बहलोल खानाविरोधात नियोजनबध्दरितीने वापरले. प्रतापराव आनंदराव यांनी सैन्याच्या दोन तुकड्या करुन दोन वेगवेगळया मार्गाने ते उमरानीला पोहोचले. व खानाची छावणी चारीही बाजूंनी घेरुन खानाचा पराभव केला. या लढाईमुळे गनिमी काव्यामध्ये नियोजन असते हे सिध्द झाले.

२. बुध्दीचातुर्य, चपळाई व समन्वयास महत्व - शौर्य व युक्तीच्या बळावर शत्रू बेसावध असताना त्याच्या दुर्लक्षित स्थळांवर अचानक आक्रमण करणे, आपले संख्याबळ अधिक आहे असा भास निर्माण करणे व जलदगतीने आक्रमणाबरोबरच माघार घेणे यासाठी सैन्यामध्ये समन्वय असणे गरजेचे असते. सावधानता व चपळाई यामुळे या तंत्राला साप-मुंगुसाची लढा असेही

ISSN NO. 2250-0383

म्हटले जाते. सैन्याच्या तुकडयांमध्ये समन्वय व सेनापतीचे बुध्दी कौशल्य यांच्या समन्वयावर यश मिळते.

३. कुट युध्द - अर्थशास्त्रात कौटिल्याने कुट युध्दाचे नियम सांगाताना शत्रूचे संख्याबळ आपल्यापेक्षा जास्त असल्यास हे युध्द करावे असे सांगितले आहे, तसेच शिवाजी महाराजांनी या तंत्राचा वापर करुन शत्रू सैन्य अवघड जागी असेल, नदीचा उतार पार करीत असेल आणि आपल्याला अनुकूल युध्दक्षेत्र असेल तर या तंत्राचा वापर केला.

४. आक्रमक युध्द पध्दती - जो भाग जिंकायचा आहे त्या भागाची सर्व माहिती काढायची, परिसरातील जनता अनुकूल आहे किंवा नाही याची खात्री करुन आक्रमकपणे रात्रीच्या वेळेस हल्ला करायचा तसेच या युध्दात संघर्ष कोठे व कधी करायचा याचे स्वातंत्र्य असते. आणि शत्रूचे बळ विचारात घेवुन तयारी केलेली असते.

५. रणक्षेत्राची निवड करण्याची संधी - रणक्षेत्राची निवड युध्दात नेहमी निर्णायक असते. जर प्रतिकूल युध्द क्षेत्रामध्ये शत्रू असेल तर त्याला अनुकूल क्षेत्रामध्ये आणले जाते. आपल्या क्षेत्रावर युध्द होवु दिले जात नाही. रणक्षेत्रापर्यंत जाणा–या अनेक वाटांची माहिती असणे आवश्यक असते. कारण आक्रमकपणे हल्ला करुन माघार घेता येते. तसेच शत्रूची रसद बंद करणे. व आपल्या फौजेला योग्य वेळी रसद मिळेल यावर लक्ष ठेवता येते.

६. कुशल नेतृत्व - शत्रू सैन्यात गोंधळ निर्माण करुन त्यांची युध्दाची रचना उध्दवस्त करणे आहे त्यापेक्षा सैन्यसंख्या जास्त दाखविण्यासाठी त्यांची वेगवेगळी पथके तयार करणे. व शत्रूवर एकाच वेळेस चोहोबाजूनी हल्ला करणे यासाठी कुशल नेतृत्व आवश्यक असते. शिवाजी महाराजांनी नेताजी पालकर, प्रतापराव गुजर, आनंदराव यासारख्या सेनापतीची फळी निर्माण केली.

७. राखीव फौज पध्दती - कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राप्रमाणे संपूर्ण सैन्य कधीही एकाच युध्दात न गुंतविता सैन्याचा चौथा भाग युध्दाबाहेर ठेवणे आवश्यक

असते. त्याप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी संपूर्ण फौज एकाच युध्दात कधीही गुंतविली नाही. शत्रूने जर दुसरी आघाडी उघडली तर तिला तोंड देणे, शत्रूची रसद तोडणे यासाठी राखीव फौज ठेवावी लागते.

थोडक्यात गनिमी कावा युध्द पध्दतीमुळे शत्रू सैन्यामध्ये पराभूत मनोवृत्ती निर्माण होवुन त्यांची लढण्याची उमेद जाते. तसेच आपल्या सैन्याचा एका विजयामधून निर्माण झालेला उत्साह ओसरण्यापूर्वीच नवीन मोहिमेचे आयोजन केले जाते. या तंत्राने प्रस्थापित सत्तांना शह दिला जातो. आणि प्रत्येक वेळेस शत्रूवर आक्रमण करण्याची नवीन पध्दत शोधली जाते. लोकांचा पाटिंबा व सैनिकांची अढळनिष्ठा यात महत्वाचे असते.

संदर्भग्रंथ :-

१. जाधव नामदेवराव - गनिमी कावा, मॅजेस्टीक प्रकाशन, २०१०.
२. जाधव नामदेवराव - गनिमी कावा जागतिक किर्तीच्या मराठा युध्द तंत्राचा खरा वेध, राजमाता प्रकाशन, २०१४
३. कुळकरणी श्रीधर - शिवकालीन राजनिती आणि रणनिती, पॉप्युलर प्रकाशन, १९९४
४. पिसुर्लेकर पांडूरंग - पोर्तुगीज मराठे संबंध, पुणे विदयापीठ प्रकाशन, १९६७
५. पल्सोकर आर.डी.- शिवाजी द ग्रेट गुरिल्ला नटराज प्रकाशन, १९६७
६. पित्रे का.ग. - मराठयांचा युध्द इतिहास, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, २००४

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

Jan. To March 2018
Issue-21, Vol-16

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

था। व्यवस्था तथा शासक तंत्र की आवश्यकतानुसार नारी पर धार्मिक और नैतिक मानदण्डों का शिकंजा कसता रहा या ढीला होता रहा। धर्म/नौतिकता मानदण्डों का शिकंजा कसता रहा या ढीला होता रहा। धर्म/नैतिकता/स्वर्ग की आड में चलाये गये इस दमन चक्र से स्त्री पर पूर्ण मनोवैज्ञानिक नियंत्रण हर काल और हर समाज में रहा। स्त्री–योनि को पापों का फल और पापों के प्रायश्चित के लिए धर्म के सुझाये मार्ग पर चलना आवश्यक माना गया। स्त्री–विरोधी धर्म और नैतिक मापदण्डों के विरोध का अर्थ अपने ऊपर पाप चढ़ाना था। अत: धार्मिक और सामाजिक सुधारकों के अलावा स्त्री विरोधी धार्मिक मान्याताओं के विरूद्ध आमतौर पर आवाज नहीं उठी।

यह एक ऐतिहासिक सत्य है कि नारी के उदर से जन्म लेकर भी पुरूष उसके प्रति पूर्ण निष्ठावान नहीं रहा "आज उसी नारी देह का विज्ञापन और व्यवसायीकरण धड़ल्ले से हो रहा है। नाचने, अंग–अंग की भंगिमाएँ दिखाने, मुद्राओं से, स्पर्श से, यौवन के उभार से, जरूरी हो तो सहवास के समाज में कई भयंकर विकृतियाँ द्रुतगति से उभरकर सामने आ रही है।"[७]

इस विषय पर उत्कंठा रखने वाले नागरिक नारी को उसके जीवन से जुड़ी समस्याओं से निजात दिलवाने में सहयोग प्रदान करें।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. आखयायन महिला विवशता का — हरिश्चन्द्र व्याय, पृ०–७

२. नारीवादी राजनीति संघर्ष एवं मुददे — साधना आर्य, निवेदिता मेनन

३. स्वलिखित — डा० सारिका त्यागी

४. आजाद औरत कितनी आजाद — शैलेन्द्र सागर, रजनी गुप्त, पृ०–६५

५. स्त्री विमर्श — चुनौतियाँ और संभावनाएँ — अनामिका — पृ०–१०२

६. कविता — कैनेडियन कवियत्री — मासी रेंडन

७. आख्यायन महिला विवशता का — हरिश्चंद्र व्याय — पृष्ठ–७

न्यायालयीन सक्रियेता व सत्तासंतुलन

प्रा. गोकुळ मुंढे
राज्यशास्त्र विभाग,
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

प्रस्तावना :

मागील काही महिन्यांपासून उच्च व सर्वोच्च न्यायालय जनहित याचिकेच्या माध्यमातून अथवा स्वत:च हस्तक्षेप करुन भारतीय समाजात व राजकीय प्रकियेत महत्वाची भूमिका निभावतांना दिसत आहे. न्यायालयाचे हे धोरण 'हेल्मेट सक्तीचे' करण्याचे असेल, कधी 'उच्च व तंत्रशिक्षण' क्षेत्रातील प्रवेशाच्या संदर्भातील असेल, तर कधी भारतात 'समान नागरी कायदा' लागू करा असा शासनाला दिलेल्या निर्देशाच्या स्वरुपाचे असेल, अथवा कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ असेलपरंतु या धोरणामुळे 'न्यायालयीन सक्रियतावाद' हा घटक पुन्हा भारतातल्या संसदीय व्यवस्थेसमोर चर्चेचा विषय बनला गेलेला आहे.

मुंबई उच्च न्यायालयाने 'हेल्मेट सक्तीचे' करण्याचा आदेश सरकार व स्वयंसेवी संघटनेच्या याचिके–विरोधात देताना त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठीची आवश्यक ती प्रशासकीय यंत्रणा राज्यशासनानी उभी करावी असे नमूद केले आहे. हा आदेश स्वयंचलित दुचाकीवर प्रवास करणाऱ्या दोहोसाठीहीसक्तीचा असल्याने त्याची अंमलबजावणी कोणत्या पद्धतीने करावयाची याविषयी सर्वपक्षीय बैठक विधानसभा अध्यक्षांनी बोलावली होती. राज्यसरकारला हे धोरण राबवताना अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागले असते, कारण काही वर्षांपूर्वी कांदे व बटाटयामुळे दिल्लीचे भाजपचे सरकार कोसळले होते. तसेच, हेल्मेटमुळे जवळच येऊन ठेपलेल्या निवडणुकीत

उलट शाहाबानो प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निर्णय राजीव गांधी सरकारने कायदा करुन पूर्ववत केला; (दैनिक लोकसत्ता, दै.महाराष्ट्र टाईम्स, दै. सकाळ दि. २८ जुलै २००३) परंतु काळाजी गरज म्हणून सरकारला समान नागरी कायदा मान्य करावा लागेल; पण सरकार या धोरणाकडे दुर्लक्ष करीत असल्याने न्यायालयात सक्रिय होऊन शासनाला निर्देश द्यावे लागत आहे. उपरोक्त घटनेच्या निमित्ताने भारतीय समाजातील विविध प्रश्न आणि त्याला न्यायालयाने दिलेला प्रतिसाद या संदर्भात विचार करण्याची गरज आहे.

न्यायालयीन सक्रियतेचा मुख्य दृष्टिकोन :

१९८० च्या दशकापासून भारतीय राजकीय व्यवस्थेत 'न्यायालयीन सक्रियता' ही संकल्पना महत्वाची ठरली आहे. आधुनिक लोकशाहीराज्यात उदारमतवादी लोकशाहीचे तीन प्रमुख स्तंभ असणाऱ्या कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ या तीन शाखेत कामाची विभागणी करण्यात आलेली आहे. शासनाच्या या तीनही शाखांनी एकमेकांच्या कामात हस्तक्षेप न करता परस्पर सहकार्य दृढ करुन जनहितार्थ धोरण राबवावे यासाठी घटनेत सत्तासंतुलन साधलेले आहे. राज्यातील आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील धोरण ठरविण्याचे काम लोकप्रातिनिधिक सदनाचे आहे. या सदनांनी घटनेतील आदर्श तत्व जनहितार्थ राबवणे आवश्यक आहे; (भोळे भा.ल. ,२००३) परंतु १९८० च्या पहिल्या दशकात अशी परिस्थिती निर्माण झाली की, राजकारणात कोटयवधी रुपयांचा भ्रष्टाचार उघडकीस आला. आरोग्याचे व पर्यावरणाचे समाजात गंभीर प्रश्न उपस्थित झाले. संसद सार्वभौमत्वाचे तत्व मागे पडून 'लोकरंजनवादी' राजकारणाला उधाण आले. त्यामुळे लोकहितयाचिकेचे प्रमाण वाढले त्यात भर म्हणजे भारतीय संसदीय राजकारणात अस्थिरता आली. अनेक राज्यात कॉंग्रेसविरोधी सरकारे सत्तेवर आल्याने कॉंग्रेसच्या एकछत्रीकरणास शह बसला. विविध चळवळींचा प्रतिसाद म्हणून बहुपक्षपध्दतीचा विकास होऊन संसदीय राजकारणाने पुढला टप्पा गाठला. कॉंग्रेसने आपले वर्चस्व पुर्नस्थापित करण्यासाठी कायद्याची परिभाषाच बदलून टाकली व अनेक राज्यांतील कॉंग्रेसेतर सरकारे बरखास्त केली. या विधिनिषेधशून्य संसदीय राजकारणाला कायदा व सुव्यवस्था चोख ठेवण्यास अपयश आले. (भोळे भा.ल.,२००३) नागरी स्वातंत्र्यांचा ऱ्हास झाला. एकीकडे अपुरे बहुमत व अस्थिर राजकारणाची ही स्थिती असतांना, दुसरीकडे उदारमतवादी शिक्षणामुळे व आर्थिक प्रगतीमुळे समाज जागृत झाला. त्यांना राजकीय भान प्राप्त झाले. उद्योगिकरणातून शहरांचा विस्तार झाला. अशा शहरांमधून मध्यमवर्ग उदयास आला. भारतीय समाजव्यवस्था विकासाच्या या महत्वाच्या टप्प्यावर असताना नागरी स्वातंत्र्याच्या कक्षा अधिक विस्तारल्या. त्यांच्या वाढत्या गरजा राज्यव्यवस्थेला पूर्ण करता आल्या नाहीत. तेव्हा हा समाज सीमांत झाला असा हा संख्येने अधिक असलेला सीमांतवर्ग कायद्याच्या राज्याला विरोध करु लागला. त्याने जमातवादी व वंशवादी धोरण स्वीकारुन लोकशाहीमूल्यांसमोर आव्हान उभे केले. अशा संक्रमण काळामध्ये कायदे मंडळांनी योग्य ते कायदे करुन व कार्यकारी मंडळाने त्याची नीट अंमलबजावणी करुन संविधानिक तत्वानुसार निर्णय घेणे गरजेचे होते. हे न झाल्याने न्यायालयीन सक्रियतेची व्याप्ती विस्तारली आणि तिने सामान्य व्यक्तीच्या सेवासुविधांच्या हक्कांचे संरक्षण केले एवढेच नव्हेत तर स्वच्छ हवा, पाणी, शुद्ध रक्त यावरही बोलू लागले.

समाजव्यवस्था सुरळीत ठेवण्यासाठी काही बाबतीत न्यायालयाचा हस्तक्षेप व सक्रियता असावी कारण एखाद्या विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर करताना पुरेशा चर्चाअभावी त्यात त्रुटी राहू शकतात. त्या त्रुटी दूर करण्यासाठी पुन्हा संसदीय प्रक्रियेत जाणे हे वेळखाऊ असते. अशा वेळी आपल्या निकालाद्वारे या त्रुटी दूर करण्याचा न्यायालयाचा प्रयत्न हाच न्यायालयीन हस्तक्षेप व सक्रियता आहे असे मत सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी सरन्यायाधीश ए.एम. अहमदी यांनी 'भारती विद्यापीठ' न्यू लॉ कॉलेजच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त आयोजित करण्यात आलेल्या व्याख्यानमालेत व्यक्त केले होते. (दै. महाराष्ट्र टाईम्स दि. ४/२/२००३) परंतु भारतीय नागरी समाजव्यवस्थेला सुरळीत करण्यात राज्यकर्ता वर्ग कमी पडल्याने न्यायालयाचा हस्तक्षेप

मंडळाच्या सुशासन धोरणामुळे समाजाच्या अपेक्षा विस्तारल्या आहेत व न्यायालयाची संक्रियेतेचे महत्व ही विस्तारलेले आपल्याला दिसते.

थोडक्यात असे की, भारतीय नागरी समाज आणि राज्यव्यवस्था काळाच्या ओघात दोनही जसजशा विकास पावत गेल्या तसतशा त्यांच्या कार्यात, स्वरुपात व पद्धतीत परिवर्तन होत गेले. भारतीय न्यायव्यवस्था देखील या दोन्ही घटनांचा अविभाज्य भाग अथवा प्रतिबिंब असल्याने ते सुद्धा परिवर्तित होणारे व विकास पावणारे लोकशाहीचे तिसरे स्तर आहे. म्हणून त्यांची सक्रियता सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे. कारण न्यायालय संसदीय राजकारणापासून अलिप्त असल्याने ते लोकानुरंजनवादाला बळी न पडता संतुलित भूमिका पार पाडू शकते.

संदर्भ :

१. दैनिक लोकसत्ता जुन, जुलै २००३

२. दैनिक लोकसत्ता,दै. महाराष्ट्र टाईम्स, दै. सकाळ दि. २८ जुलै २००३

३. भोळे भा.ल. २००३, ''भारतीय गणजराज्याचे शासन व राजकारण'' पिंपळतूरे प्रकाशन, नागपूर

४. भोळे भा.ल. २००३, ''भारतीय गणजराज्याचे शासन व राजकारण'' पिंपळतूरे प्रकाशन, नागपूर

५. दै. महाराष्ट्र टाईम्स दि. ४/२/२००३

६. भोळे भा.ल. २००३, ''भारतीय गणजराज्याचे शासन व राजकारण'' पिंपळतूरे प्रकाशन, नागपूर

7-http://www.supremecourtotindia.in/sp

८. भोळे भा.ल. २००३, ''भारतीय गणजराज्याचे शासन व राजकारण'' पिंपळतूरे प्रकाशन, नागपूर

❑❑❑

17-18

अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्त्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान

डॉ. संजय गायकवाड
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
श्री योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय वसमतनगर जि. हिंगोली

प्रा. जिजाभाऊ घुले
(राज्यशास्त्र विभाग)
श्री ढोकेश्वर महाविद्यालय टाकळी ढोकेश्वर ता. पारनेर

प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सहकारी चळवळीतील महत्त्वाचा जिल्हा म्हणून नगर जिल्ह्याकडे पाहिले जाते. किंबहुना महाराष्ट्राच्या राजकारणाला दिशा देण्याचे मोलाचे काम नगर जिल्ह्यातील चळवळींनी केले आहे. जिल्ह्यातील कोणत्याही बऱ्या–वाईट घटनांचे दुरगामी परिणाम महाराष्ट्रातील समाजकारणावर, राजकारणावर होत असतात, असे होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे जिल्ह्यातील सामाजिक चळवळींचा एक दैदीप्यमान इतिहास आहे. या जिल्ह्याला चळवळीची एक वेगळीच किनार असल्यामुळे जिल्ह्याची 'चळवळींचा बालेकिल्ला' म्हणून ऐतिहासिक ओळख आहे. म्हणूनच जिल्हा हा पुरोगामी विचारांच्या चळवळीचा जिल्हा म्हणून राज्यात ओळखला जातो. याच दैदीप्यमान ऐतिहासिक वलयामुळे राज्याचे समाजकारण, राजकारण सातत्याने जिल्ह्याभोवती फिरत असते.

अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकरी व कामगार चळवळी :

हा जिल्हा तसा कम्युनिस्ट विचारसरणीचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. डाव्या विचारसरणीचा प्रभाव नेहमीच जिल्ह्यावर राहलेला आहे. स्वतंत्र्यपूर्व काळापासूनच वेगवेगळया कामगारांच्या व शेतमजुरांच्या संघटनात्मक चळवळीला सुरूवात झाली. १८७६–७७ साली महाराष्ट्रातील 'दक्षिणेतील शेतकऱ्यांची बंडे' हा गाजलेला सामाजिक उद्रेक होता. अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर, नगर, कर्जत इ. भागात शेतमजूर शेतकऱ्यांनी सावकारांची नाक, कान कापण्याची आणि आपल्याकडील कर्जाचे व गहाण वटीचे दस्ताऐवज फाडण्याची व्यापक चळवळ सुरू केली. अहमदनगर जिल्ह्यात कम्यूनिस्ट चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवणारे कॉ. विनायकराव भुस्कुटे, कॉ. डी.बी. कुलकर्णी, कॉ. विनायकराव ताकटे, कॉ. एस. व्ही. देशपांडे, कॉ. वसंतराव तळपुले यांचे स्थान अग्रगण्य आहे. या सर्वांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील कामगार चळवळी मजबुत करण्यासाठी प्रयत्न केले. कॉ. डी. बी. कुलकर्णी हे नगर तालुक्यातील शेतकरी, शेतमजूर बंडात गाजलेल्या घोसपुरीचे रहिवाशी. १९२० साली नोकरी सोडून राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेतला नंतर रेल्वेत नोकरीस लागले व रेल्वे कामगारांना संघटीत करून ते रेल्वे कामगारांचे अखिल भारतीय नेते बनले. १९३० सालच्या गाजलेल्या रेल्वे संपातील ते प्रमुख नेते होते. १९२८ साली ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेसच्या झेरीया येथे भरणाऱ्या आधिवेशनाच्या अध्यक्षपदाची निवडणूक पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या विरोधात लढवली. कॉ. विनायकराव ताकटे हे राहुरी तालुक्यातील गुहा येथील रहिवाशी होते त्यांनी नगर जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजूर चळवळ उभी करण्यात पुढाकार घेतला. बंडाची परंपरा असलेल्या राहुरी व आसपासच्या तालुक्यात शेतमजूरांना संघटीत करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. सेनापती बापट यांनी १९२३ साली शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासाठी मुळशी येथे सत्याग्रह

Scanned with OKEN Scanner

बापूसाहेब भापकर हे अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये कॉंग्रेसचे आमदार म्हणून निवडून आले. पुणतांबा भागातील ऊस शेतीमुळे जमीनीचा प्रश्न तीव्र बनला होता. यावरून दत्ता देशमुख यांनी शेतकऱ्यांची मोठी चळवळ उभी केली. कॉंग्रेस पक्षात असतानाही पक्ष विरोधी भूमिका घेतल्याने तत्कालीन गृहमंत्री मोरारजी देसाई यांना राग आला व कॉ. देशमुख यांना तुरूंगात टाकण्यात आले. तरूंगात असल्याने त्यांना विधानसभेत हजर राहता आले नाही व त्यामुळे त्यांची आमदारकी रद्द झाली. १९४७ मध्ये शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना करण्यात आली. १९४७ मध्ये नवजीवन संघटना शेतकरी कामगार पक्षात विलीन झाली. त्याच वेळी कॉ. दत्ता देशमुख कॉंग्रेसमधून शेकाप मध्ये आले. २३ मे १९५० रोजी दाभाडी जि. नाशिक येथे भरलेल्या आधिवेशनात कम्यूनिस्ट तत्वज्ञान व मार्क्स लेनिनवादी क्रांतीकारी विचार व व्यावहार सुत्रे स्वीकारली गेली. यात दत्ता देशमुख यांचे मोठे योगदान होते. पुढे शेकाप मध्ये फुट पडली व कॉ. दत्ता देशमुख यांच्या नावाने शेकापचा नगर जिल्हा विभाग ओळखला जाऊ लागला. १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर अहमदनगर जिल्ह्यातील कष्टकरी समुदयाला जागृत करण्यासाठी संघटीत करण्याचा प्रयत्न दत्ता देशमुख यांच्या लाल निशाण गटांनी केले. त्याचबरोबर १९५२–५३ च्या दुष्काळी कामावरील कामगारांची संघटना उभारली. हे सर्व कामगार शेतमजूर होते. संघटना उभी राहील्यानंतर त्यांना वेळेवर मजूरी मिळते की नाही, भ्रष्टाचार होतय का याची पहाणी कॉ. देशमुख हे करत असत. अहमदनगर जिल्ह्याच्या बागायत भागात भूमीहीन शेतमजूरांच्या चळवळीला राज्यव्यापी पाठिंबा उभा करण्यासाठी भूमीहीन, शेतमजूर, गरीब शेतकरी परिषदेची स्थापना करून दत्ता देशमुख यांच्या नेतृत्त्वाखाली कम्यूनिस्ट पक्ष व लाल निशाण पक्ष यांच्या पुढाकाराने ८ मार्च १९७० रोजी श्रीरामपूर येथे पहिले अधिवेशन घेण्यात आले. या आधिवेशनास ८ ते १० हजार अदिवासी शेतमजूर उपस्थित होते. तर १९७१–७२ च्या दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर 'लाल बावटा' हातात घेऊन रस्ता रोको आंदोलन करण्यात आले. ६ मे १९७३ ला १५ लाख दुष्काळी कामावरील शेतकरी व कष्टकरी शेतकऱ्याचा ऐतिहासिक संप झाला. या ऐतिहासिक आंदोलनातून रोजगार हमी योजना पुढे आली व या कायद्याने कामाचा हक्क मिळवून दिला. हा संप घडून आणण्यात कॉ. दत्ता देशमुख यांचे मोठे योगदान होते.

दैनिक श्रमीक विचार :

२६ जानेवारी १९७८ रोजी महाराष्ट्रातील ५१ कामगार संघटनांनी स्थापन केलेल्या महाराष्ट्र राज्य कर्मचारी ग्रामीण श्रमीक परिषदेने श्रमीक चळवळीचा पुरस्कार करणारे बहुदा देशातील पहिले दैनिक 'श्रमीक विचार' सुरू करण्याचा ऐतिहासिक निर्णय झाला. अहमदनगर जिल्ह्यातील लाल निशाण पक्ष पर्यायाने कॉ. दत्ता देशमुख यांचा हे दैनिक सुरू करण्यात मोठा पुढाकार होता. भांडवली पध्दतीच्या जाहीरातीच्या उत्पन्नाचा काहीच आधार नसलेले हे दैनिक ८ वर्ष पुण्यातून चालवले गेले.

विडी कामगारांसाठीचा लढा:

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांत विडी उदयोग चालत असे. अहमदनगर जिल्ह्यातही संगमनेर अकोले तालुक्यात विडी उदयोगाला सुरूवात झाली. कॉ. दत्ता देशमुख यांनी लाल निशाण पक्षाच्या माध्यमातून संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांचे संघटन करून त्यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी चळवळी केल्या. अहमदनगर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील दुष्काळी व डोंगराळ भागातील असंघटीत क्षेत्रातील विडी कामगारांचे संघटन करून त्यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी लढा दिला. त्यासाठी संप, मोर्चे, आंदोलने, निदर्शने,

Scanned with OKEN Scanner

घेरावा, सत्याग्रह, जेलभरो, सभा, परिषदा, मेळावे, इ. साधनांचा लोकशाही मार्गाने आवलंब करून कामगार कल्याणाचे अनेक कायदे मंजूर करून घेतले.

विडी कामगार समिती :

१९६३ मध्ये किमान वेतन समिती नेमावी म्हणून विडी कामगारांनी राज्यव्यापी संप केला. या संपानंतर शासनाने किमान वेतन समिती नेमली. या वेतन वाढ समितीवर विडी कामगार प्रतिनिधी म्हणून कॉ. दत्ता देशमुख यांना घेतले. या समितीने किमान वेतन आणि बोनसचा हक्क मान्य केला व १ एप्रिल १९६४ रोजी शासनाने नोटीफिकेशन काढून तो लागू केला. १९७३ मध्ये मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण संगमनेरला आले असताना त्यांच्या समोर दत्ता देशमुख यांनी विडी कामगारांच्या तक्रारी मांडल्या. पुढे कामगारांची किमान वेतन बोनसचा प्रश्न, भविष्यनिर्वाहनिधी आणि पेन्शन हे चार प्रश्न घेऊन १३ जून १९७४ मध्ये संगमनेर, अकोला, सिन्नर विडी कामगार समितीची स्थापना केली. पुढे भविष्यनिर्वाहनिधी, किमान वेतन निश्चिती यासाठी त्यांनी आंदोलन केले. त्यामुळे महाराष्ट्र सरकारने भविष्यनिर्वाहनिधी कायदा केला. १९७६ मध्ये केंद्र सराकरने कामगार कल्याण निधी कायदा बनवला यामुळे घरकुल, मोफत दवाखाना व औषध उपचार, कुटुंबनियोजनासाठी प्रोत्साहनपर आर्थिक मदत, महिलांना प्रसुती लाभ योजना मिळाल्या. तर २० सप्टेंबर १९९० मध्ये किमान वेतन व महागाई भत्ता लागू करण्यात आला. हे कायदे करून घेण्यात कॉ. दत्ता देशमुख यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली.

सक्तीच्या लेव्ही विरोधी आंदोलन :

दुष्काळी परिस्थती आणि लेव्हीच्या सक्तीमुळे लोकांना अन्नधान्याचा तुटवडा होता. कम्यूनिस्ट आणि शेतकरी कामगार पक्षांनी सरकारी गोदामातील धान्य ताब्यात घेऊन गोरगरीबांना वाटले. एरंडगाव येथे धान्य वाटप चालू असताना पोलीसांनी गोळीबार केला त्यात ९ जण ठार झाले. अकोले येथील सरकारी कार्यालयावर कॉ. दत्ता देशमुख यांच्या नेतृत्त्वाखाली ४—५ हजार लोकांचा मोर्चा नेला कॉ. देशमुख यांना अटक करून स्थानबध्द करण्यात आले होते.

महाराष्ट्र राज्य वीज कामगार चळवळीतील योगदान :

वीज उदयोगाच्या वाढत्या विस्ताराबरोबरच कामगारांची संख्या वाढत गेली. कामगारांना अनेक आडचणी आणि समस्यांना सामोर जावे लागत होते. त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी नोकरसंघ स्थापन करण्यात आला. कॉ. दत्ता देशमुख नोकरसंघाचे अध्यक्ष झाल्यानंतर त्यांनी कामगारांची कायमस्वरूपी भरती व्हावी, कामगारांचे कामाचे तास १६ ऐवजी ८ तास करावे, ओव्हर टाईमचा भत्ता देण्यात यावा यासाठी लढा उभारला. या लढयामुळे १०५ रोजंदारीवर काम करणाऱ्या कामगारांना कायम केले गेले. तसेच कामाचे तास सोळा वरून आठ तास करण्यात आले. १९५८ मध्ये कॉ. देशमुख यांनी बॉम्बे विधानसभेमध्ये भाषण करून बॉम्बे स्टेट इलेक्ट्रीस्टी बोर्डाचे अध्यक्ष हशम प्रेमजी यांच्या कार्यकाळातील भ्रष्टाचार, वशेलेबाजीची चौकशीची मागणी केली. सरकारने ती मान्य करत चौकशी समिती नेमली व हशम प्रेमजी यांना पदावरून बडर्तफ करण्यात आले. त्यामुळे वीज कामगारांवर दत्ता देशमुख यांचा प्रभाव पडला.

१९६७ चा वीज कामगारांचा संप :

कॉ. दत्ता देशमुख नोकरसंघाचे अध्यक्ष झाल्यानंतर 'नोकरसंघ' व 'विद्युत कर्मचारी' संघ यांनी कामगारांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी स्थापन केलेल्या स्टेट इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड वर्कर्स फेडरेशनचे अध्यक्ष झाले.

Scanned with OKEN Scanner

त्यांच्या नेतृत्वाखालील संघटनेने वेतन श्रेणी व महागाई भत्ते यात सुधारणा करण्याची मागणी केली. ती मागणी मान्य न झाल्याने ६ फेबुवारी १९६७ रोजी संप केला. संपाबाबत कॉंग्रेस सरकारने ताठर भूमिका घेतली हा संप ४३ दिवस चालला. पुढे संप एकतर्फी मागे घेऊन तत्कालीन कामगार मंत्री नरेंद्र तिडके यांना कळवण्यात आले. त्यांनी संपावरील कामगारांना सन्मानाने कामावर घेतले जाईल असे अश्वासन मुख्यमंत्र्यांच्या वतीने दिले. मात्र पुढे वीज मंडळाने अश्वासन पाळले नाही व संपात सहभागी असलेल्या कामगारांची खाते निहाय चौकशी सुरू केली. कामगारांवरील पोलीस केसेस मागे घेतले नाही, कामगारांच्या बदल्या केल्या. महाराष्ट्र स्टेट इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड वर्कर्स फेडरेशनची मान्यता काढून घेण्यात आली. त्याविरोधात फेडरेशनने कामगारांच्या केसेस कामगार न्यायालयापासून सार्वोच्च न्यायापर्यंत लढवून कामगारांना कामावर घेण्यास भाग पाडले यात कॉ. दत्ता देशमुख यांनी मोलाचे योगदान दिले.

सारांशरूपाने असे दिसून येते की, कॉ. दत्ता देशमुखांनी जिल्हा लोकल बोर्ड, कोतवाल, बांधकाम विभागाचे कामगार, रस्ते बांधकाम कामगार, विडी कामगार, औदयोगीक कामगार, मैल कामगार, ऊस तोडणी कामगार, वीज कामगार, शेतमजूर या तळाच्या कष्टकरांच्या संघटना निर्माण केल्या. त्यासाठी कम्यूनिस्ट पक्ष, शेतकरी कामगार पक्ष, कामगार किसान पक्ष, लाल निशाण गट, लाल निशाण पक्ष यांच्या माध्यमातून संप, मोर्चे, आंदोलने, निदर्शने, घेरावा, सत्याग्रह, जेलभरो, सभा, परिषदा, मेळावे इत्यादी लोकशाही मार्गाने न्याय्य हक्कांसाठी लढा दिला. अहमदनगर जिल्ह्याच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक चळवळीत कॉ. दत्ता देशमुख यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहीले आहे. विडी कामगार व वीज कामगार यांच्यासाठी दिलेला लढा हा अमुल्य असा आहे. सर्वसामान्यांचे हित लक्षात घेत आर्थिक आणि सामाजिक आधारावर विकास घडून आणण्यात या नेतृत्वाने मोलाचे योगदान दिले आहे.

संदर्भ सुची :—

१ जाधव भास्करराव, १९९५, डाव्या चळवळीचा बालेकिल्ला अहदमनगर जिल्हा
२ जाधव भास्करराव, १९९७, 'मुक्तीवेध' गौरव ग्रंथ
३ भोळे भा. ल., १९८८, महाराष्ट्रातील डावी चळवळ, पन्नालाल सुराणा आणि किशोर बेडकीहाळ (संपा.) आजचा महाराष्ट्र, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
४ शेवाळे वि.म, सुरेश परचुरे आणि दत्ता काळेबेरे, २०१४, संघर्ष: कॉ. दत्ता देशमुख गौरव ग्रंथ,एस.एस.इ.वी वर्कर्स फेडरेशन, कोल्हापूर.
५ शेवाळे. वि. म, माधव चव्हाण आणि गुलाब देशमुख (संपा.), १९९६, मी दत्तुचा 'दत्ता' झालो त्याची गोष्ट, कॉ. दत्ता देशमुख, पुरोगामी विचामंच कोल्हापूर
६ गडाख यशवंतराव (प्रकाशक), १९९५, कॉ. वकीलराव लंघे पाटील गौरव विशेषांक
७ चव्हाण शंकर बाळाजी, २००४, अहमदनगर जिल्ह्यातील कामगार चळवळ एक राजकीय विश्लेषण, पीएच.डी प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
८ बोठे बाळ, २०१६, अहमदनगर जिल्ह्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासात राजकीय नेतृत्वाच्या योगदानाचा अभ्यास: १९९३ ते २०१०, पीएच. डी प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे.
९ kamble bal, 1996, Political Socialization of Politically Marginalized Group: A study of Beedi Workers in Ahmednager District, Unpubished ph.D Thesis, SPPU, Pune
१० भोसले महेश, दि. २१ मार्च २०१८, जिल्हा चळवळींचा बालेकिल्ला, दैनिक प्रभात, १४ वा वर्धापन दिन विशेषांक मधील लेख, ीजजचेरूध्ध्ुण् कंपसलीनदजणपद
११ जाधव भास्करराव, दि. १५ ऑगस्ट १९९६, स्वातंत्र संग्रामातील लढे, दैनिक लोकमत दहावा वर्धापन दिन विशेषांक मधील लेख
१२ दैनिक लोकमत, १९९०,नगर पंचशताब्दी विशेषांक मधील लेख

ISSN : 2348-7143
December-2018

कॉ. दत्ता देशमुख यांचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान

प्रा. विरेंद्र धनशेट्टी
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
न्यु आर्ट कॉमर्स अॅण्ड सायन्स कॉलेज पारनेर
ता. पारनेर जि. अहमदनगर

प्रा. जिजाभाऊ घुले
(राज्यशास्त्र विभाग)
श्री ढोकेश्वर महाविद्यालय टाकळी ढोकेश्वर ता. पारनेर

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सहकारी चळवळीतील महत्त्वाचा जिल्हा म्हणून नगर जिल्ह्याकडे पाहिले जाते. किंबहुना महाराष्ट्राच्या राजकारणाला दिशा देण्याचे मोलाचे काम नगर जिल्ह्यातील चळवळींनी केले आहे. हा जिल्हा पुरोगामी विचारांच्या चळवळीचा जिल्हा म्हणून राज्यात ओळखला जातो. याच दैदीप्यमान ऐतिहासिक वलयामुळे राज्याचे समाजकारण, राजकारण सातत्याने जिल्ह्याभोवती फिरत असते. जिल्ह्याच्या डाव्या चळवळीतील अग्रगणी नेतृत्त्व म्हणजे कॉ. दत्ता देशमुख. संगमनेर तालुक्यातील जवळेकडलग सारखा दुष्काळी भागातील एका गरीब शेतकरी कुंटुबात झाला. हमाली करून मोठया भावाने त्यांना शिकवले, पुढे स्वातंत्र्य लढयात भाग घेतल्याने त्यांना कारावास झाला. कारावासाच्या काळात अभ्यास करून ते सिव्हील इंजीनीअर झाले. पैसा आणि प्रतिष्ठा कमवण्याचा राजमार्ग सोडून तसेच राज्याची सर्वोच्च राजकीय सत्ता स्वत:कडून चालत येत असताना एखादया तपस्व्याच्या नि:स्पृह वृत्तीप्रमाणे त्याकडे पाठ फिरवून गरीब शेतकरी, ग्रामीण आणि शहरी कष्टकरी वर्गाला संघटीत करून त्यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी आयुष्यभर प्रयत्नांची परीकष्टा करणारे असामान्य व्यक्तीमत्त्व म्हणजे कॉ. दत्ता देशमुख.

कॉ. दत्ता देशमुखांनी जिल्हा लोकल बोर्ड, कोतवाल, बांधकाम विभागाचे कामगार, रस्ते बांधकाम कामगार, विडी कामगार, औदयोगीक कामगार, मैल कामगार, ऊस तोडणी कामगार, शेतमजूर या तळाच्या कष्टकरांच्या संघटना बांधण्यासाठी 'लाल निशाण' पक्षाच्या कार्यकर्त्यां समावेत महाराष्ट्रभर भ्रमंती केली. या सर्व कष्टकऱ्यांसाठी न्यायोचित लढे दिले. त्यांचा राजकीय प्रवास कॉंग्रेस, शेकाप, काकिप, लाल निशाण गट, लाल निशाण पक्ष असा राहीला. या संबंध राजकीय प्रवासात त्यांची मुळ वैचारिक बैठक बदलली नाही त्यामुळे त्यांचा प्रवास कधिच संधीसाधूपणाचा वाटला नाही. त्यांना महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री पद देवू केलेले असतानाही त्यांनी विनम्रपणे नकार दिला. कॉंग्रेसकडून सर्वोच्च पद देण्यास तयार होऊनही कॉ. देशमुख यांनी एकले नाही त्यामुळे १९६२ च्या निवडणुकीत त्यांचा पराभव करण्यासाठी सर्वोतोपरी प्रयत्न करण्यात आले. पराभवानंतर त्यांनी कृषी क्षेत्रात नवनवीन प्रयोग करून शेतकऱ्यासमोर अदर्श ठेवत कृषी क्षेत्राला एक दिशा आणि दृष्टी दिली. महाराष्ट्रातील दुष्काळ दुर व्हावा यासाठी त्यांनी अभ्यासपूर्वक मांडणी करून महाराष्ट्रापुढे आदर्श ठेवला.

शेतकरी व कामगारांसाठीची आंदोलने :

१९४१ मध्ये कॉ. भास्करराव जाधव यांच्या नेतृत्त्वाखाली नवजीवन संघटनेची स्थापना झाली. १९३५ च्या कायदयातील मर्यादीत मतदानाच्या पायावर निवडणुका झाल्या. १९४६ मध्ये कॉ. दत्ता देशमुख व कॉ.

ISSN : 2348-7143
December-2018

बापूसाहेब भापकर हे अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये कॉंग्रेसचे आमदार म्हणून निवडून आले. पुणतांबा भागातील ऊस शेतीमुळे जमीनीचा प्रश्न तीव्र बनला होता. यावरून दत्ता देशमुख यांनी शेतकऱ्यांची मोठी चळवळ उभी केली. कॉंग्रेस पक्षात असतानाही पक्ष विरोधी भूमिका घेतल्याने तत्कालीन गृहमंत्री मोरारजी देसाई यांना राग आला व कॉ. देशमुख यांना तुरूंगात टाकण्यात आले. तरूंगात असल्याने त्यांना विधानसभेत हजर राहता आले नाही व त्यामुळे त्यांची आमदारकी रद्द झाली. १९४७ मध्ये शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना करण्यात आली. १९४७ मध्ये नवजीवन संघटना शेतकरी कामगार पक्षात विलीन झाली. त्याच वेळी कॉ. दत्ता देशमुख कॉंग्रेसमधून शेकाप मध्ये आले. २३ मे १९५० रोजी दाभाडी जि. नाशिक येथे भरलेल्या आधिवेशनात कम्यूनिस्ट तत्वज्ञान व मार्क्स लेनिनवादी क्रांतीकारी विचार व व्यावहार सुत्रे स्वीकारली गेली. यात दत्ता देशमुख यांचे मोठे योगदान होते. पुढे शेकाप मध्ये फुट पडली व कॉ. दत्ता देशमुख यांच्या नावाने शेकापचा नगर जिल्हा विभाग ओळखला जाऊ लागला. १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर अहमदनगर जिल्ह्यातील कष्टकरी समुदायाला जागृत करण्यासाठी संघटीत करण्याचा प्रयत्न दत्ता देशमुख यांच्या लाल निशाण गटांनी केले. त्याचबरोबर १९५२–५३ च्या दुष्काळी कामावरील कामगारांची संघटना उभारली. हे सर्व कामगार शेतमजूर होते. संघटना उभी राहील्यानंतर त्यांना वेळेवर मजूरी मिळते की नाही, भ्रष्टाचार होतय का याची पहाणी कॉ. देशमुख हे करत असत. अहमदनगर जिल्ह्याच्या बागायत भागात भूमीहीन शेतमजूरांच्या चळवळीला राज्यव्यापी पाठिंबा उभा करण्यासाठी भूमीहीन, शेतमजूर, गरीब शेतकरी परिषदेची स्थापना करून दत्ता देशमुख यांच्या नेतृत्वाखाली कम्यूनिस्ट पक्ष व लाल निशाण पक्ष यांच्या पुढाकाराने ८ मार्च १९७० रोजी श्रीरामपूर येथे पहिले अधिवेशन घेण्यात आले. या आधिवेशनास ८ ते १० हजार अदिवासी शेतमजूर उपस्थित होते. तर १९७१–७२ च्या दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर 'लाल बावटा' हातात घेऊन रस्ता रोको आंदोलन करण्यात आले. ६ मे १९७३ ला १५ लाख दुष्काळी कामावरील शेतकरी व कष्टकरी शेतकऱ्यांचा ऐतिहासिक संप झाला. या ऐतिहासिक आंदोलनातून रोजगार हमी योजना पुढे आली व या कायद्याने कामाचा हक्क मिळवून दिला. हा संप घडून आणण्यात कॉ. दत्ता देशमुख यांचे मोठे योगदान होते.

दैनिक श्रमीक विचार :

२६ जानेवारी १९७८ रोजी महाराष्ट्रातील ५१ कामगार संघटनांनी स्थापन केलेल्या महाराष्ट्र राज्य कर्मचारी ग्रामीण श्रमीक परिषदेने श्रमीक चळवळीचा पुरस्कार करणारे बहुदा देशातील पहिले दैनिक 'श्रमीक विचार' सुरू करण्याचा ऐतिहासिक निर्णय झाला. अहमदनगर जिल्ह्यातील लाल निशाण पक्ष पर्यायाने कॉ. दत्ता देशमुख यांचा हे दैनिक सुरू करण्यात मोठा पुढाकार होता. भांडवली पध्दतीच्या जाहीरातीच्या उत्पन्नाचा काहीच आधार नसलेले हे दैनिक ८ वर्ष पुण्यातून चालवले गेले.

विडी कामगारांसाठीचा लढा:

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांत विडी उदयोग चालत असे. अहमदनगर जिल्ह्यातही संगमनेर अकोले तालुक्यात विडी उदयोगाला सुरूवात झाली. कॉ. दत्ता देशमुख यांनी लाल निशाण पक्षाच्या माध्यमातून संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांचे संघटन करून त्यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी चळवळी केल्या. अहमदनगर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील दुष्काळी व डोंगराळ भागातील असंघटीत क्षेत्रातील विडी कामगारांचे संघटन करून त्यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी लढा दिला. त्यासाठी संप, मोर्चे, आंदोलने, निदर्शने,

ISSN : 2348-7143
December-201

घेरावा, सत्यागृह, जेलभरो, सभा, परिषदा, मेळावे, इ. साधनांचा लोकशाही मार्गाने आवलंब करून कामगार कल्याणाचे अनेक कायदे मंजूर करून घेतले.

विडी कामगार समिती :

१९६३ मध्ये किमान वेतन समिती नेमावी म्हणून विडी कामगारांनी राज्यव्यापी संप केला. या संपानंतर शासनाने किमान वेतन समिती नेमली. या वेतन वाढ समितीवर विडी कामगार प्रतिनिधी म्हणून कॉ. दत्ता देशमुख यांना घेतले. या समितीने किमान वेतन आणि बोनसचा हक्क मान्य केला व १ एप्रिल १९६४ रोजी शासनाने नोटीफिकेशन काढून तो लागू केला. १९७३ मध्ये मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण संगमनेरला आले असताना त्यांच्या समोर दत्ता देशमुख यांनी विडी कामगारांच्या तक्रारी मांडल्या. पुढे कामगारांची किमान वेतन बोनसचा प्रश्न, भविष्यनिर्वाहनिधी आणि पेन्शन हे चार प्रश्न घेऊन १३ जून १९७४ मध्ये संगमनेर, अकोला, सिन्नर विडी कामगार समितीची स्थापना केली. पुढे भविष्यनिर्वाहनिधी, किमान वेतन निश्चिती यासाठी त्यांनी आंदोलन केले. त्यामुळे महाराष्ट्र सरकारने भविष्यनिर्वाहनिधी कायदा केला. १९७६ मध्ये केंद्र सराकरने कामगार कल्याण निधी कायदा बनवला यामुळे घरकुल, मोफत दवाखाना व औषध उपचार, कुटुंबनियोजनासाठी प्रोत्साहनपर आर्थिक मदत, महिलांना प्रसुती लाभ योजना मिळाल्या. तर २० सप्टेंबर १९९० मध्ये किमान वेतन व महागाई भत्ता लागू करण्यात आला. हे कायदे करून घेण्यात कॉ. दत्ता देशमुख यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली.

सक्तीच्या लेव्ही विरोधी आंदोलन :

दुष्काळी परिस्थती आणि लेव्हीच्या सक्तीमुळे लोकाना अन्नधान्याचा तुटवडा होता. कम्यूनिस्ट आणि शेतकरी कामगार पक्षांनी सरकारी गोदामातील धान्य ताब्यात घेऊन गोरगरीबांना वाटले. एरंडगाव येथे धान्य वाटप चालू असताना पोलीसांनी गोळीबार केला त्यात ९ जण ठार झाले. अकोले येथील सरकारी कार्यालयावर कॉ. दत्ता देशमुख यांच्या नेतृत्त्वाखाली ४–५ हजार लोकांचा मोर्चा नेला कॉ. देशमुख यांना अटक करून स्थानबध्द करण्यात आले होते.

महाराष्ट्र राज्य वीज कामगार चळवळीतील योगदान :

वीज उदयोगाच्या वाढत्या विस्ताराबरोबरच कामगारांची संख्या वाढत गेली. कामगारांना अनेक आडचणी आणि समस्यांना सामोर जावे लागत होते. त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी नोकरसंघ स्थापन करण्यात आला. कॉ. दत्ता देशमुख नोकरसंघाचे अध्यक्ष झाल्यांनतर त्यांनी कामगारांची कायमस्वरूपी भरती व्हावी, कामगारांचे कामाचे तास १६ ऐवजी ८ तास करावे, ओव्हर टाईमचा भत्ता देण्यात यावा यासाठी लढा उभारला. या लढयामुळे १०५ रोजंदारीवर काम करणाऱ्या कामगारांना कायम केले गेले. तसेच कामाचे तास सोळा वरून आठ तास करण्यात आले. १९५८ मध्ये कॉ. देशमुख यांनी बॉम्बे विधानसभेमध्ये भाषण करून बॉम्बे स्टेट इलेक्ट्रीस्टी बोर्डाचे अध्यक्ष हशम प्रेमजी यांच्या कार्यकाळातील भ्रष्टाचार, वशेलेबाजीची चौकशीची मागणी केली. सरकारने ती मान्य करत चौकशी समिती नेमली व हशम प्रेमजी यांना पदावरून बडर्तफ करण्यात आले. त्यामुळे वीज कामगारांवर दत्ता देशमुख यांचा प्रभाव पडला.

१९६७ चा वीज कामगारांचा संप :

कॉ. दत्ता देशमुख नोकरसंघाचे अध्यक्ष झाल्यानंतर 'नोकरसंघ' व 'विद्युत कर्मचारी' संघ यांनी कामगारांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी स्थापन केलेल्या स्टेट इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड वर्कर्स फेडरेशनचे अध्यक्ष झाले.

ISSN : 2348-7143
December-2018

त्यांच्या नेतृत्त्वाखालील संघटनेने वेतन श्रेणी व महागाई भत्ते यात सुधारणा करण्याची मागणी केली. ती मागणी मान्य न झाल्याने ६ फेब्रुवारी १९६७ रोजी संप केला. संपाबाबत कॉग्रेस सरकारने ताठर भूमिका घेतली हा संप ४३ दिवस चालला. पुढे संप एकतर्फी मागे घेऊन तत्कालीन कामगार मंत्री नरेंद्र तिडके यांना कळवण्यात आले. त्यांनी संपावरील कामगारांना सन्मानाने कामावर घेतले जाईल असे अश्वासन मुख्यमंत्र्यांच्या वतीने दिले. मात्र पुढे वीज मंडळाने अश्वासन पाळले नाही व संपात सहभागी असलेल्या कामगारांची खाते निहाय चौकशी सुरू केली. कामगारांवरील पोलीस केसेस मागे घेतले नाही, कामागारांच्या बदल्या केल्या. महाराष्ट्र स्टेट इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड वर्कर्स फेडरेशनची मान्यता काढून घेण्यात आली. त्याविरोधात फेडरेशनने कामगारांच्या केसेस कामगार न्यायालयापासून सार्वोच्च न्यायापर्यंत लढवून कामगारांना कामावर घेण्यास भागा पाडले यात कॉ. दत्ता देशमुख यांनी मोलाचे योगदान दिले.

सांराशरूपाने असे दिसून येते की, कॉ. दत्ता देशमुखांनी जिल्हा लोकल बोर्ड, कोतवाल, बांधकाम विभागाचे कामगार, रस्ते बांधकाम कामगार, विडी कामगार, औदयोगीक कामगार, मैल कामगार, ऊस तोडणी कामगार, वीज कामगार, शेतमजूर या तळाच्या कष्टकरांच्या संघटना निर्माण केल्या. त्यासाठी कम्यूनिस्ट पक्ष, शेतकरी कामगार पक्ष, कामगार किसान पक्ष, लाल निशाण गट, लाल निशाण पक्ष यांच्या माध्यमातून संप, मोर्चे, आंदोलने, निदर्शने, घेरावा, सत्यागृह, जेलभरो, सभा, परिषदा, मेळावे इत्यादी लोकशाही मार्गाने न्याय्य हक्कांसाठी लढा दिला. अहमदनगर जिल्ह्याच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक चळवळीत कॉ. दत्ता देशमुख यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहीले आहे. विडी कामगार व वीज कामगार यांच्यासाठी दिलेला लढा हा अमुल्य असा आहे. सर्वसामान्यांचे हित लक्षात घेत आर्थिक आणि सामाजिक आधारावर विकास घडून आणण्यात या नेतृत्त्वाने मोलाचे योगदान दिले आहे.

संदर्भ सुची :—

१ जाधव भास्करराव, १९९५, डाव्या चळवळीचा बालेकिल्ला अहदमनगर जिल्हा
२ जाधव भास्करराव, १९९७, 'मुक्तीवेध' गौरव ग्रंथ
३ भोळे भा. ल., १९८८, महाराष्ट्रातील डावी चळवळ, पन्नालाल सुराणा आणि किशोर बेडकीहाळ (संपा.) आजचा महाराष्ट्र, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
४ शेवाळे वि.म, सुरेश परचुरे आणि दत्ता काळेबेरे, २०१४, संघर्षः कॉ. दत्ता देशमुख गौरव ग्रंथ,एस.एस.इ.बी वर्कर्स फेडरेशन, कोल्हापूर.
५ शेवाळे. वि. म, माधव चव्हाण आणि गुलाब देशमुख (संपा.), १९९६, मी दत्तुचा 'दत्ता' झालो त्याची गोष्ट, कॉ. दत्ता देशमुख, पुरेगामी विचामंच कोल्हापूर
६ गडाख यशवंतराव (प्रकाशक), १९९५, कॉ. वकीलराव लंघे पाटील गौरव विशेषांक
७ चव्हाण शंकर बाळाजी, २००४, अहमदनगर जिल्ह्यातील कामगार चळवळ एक राजकीय विश्लेषण, पीएच.डी प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
८ बोठे बाळ, २०१६, अहमदनगर जिल्ह्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासात राजकीय नेतृत्त्वाच्या योगदानाचा अभ्यासः १९९३ ते २०१०, पीएच. डी प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे.
९ kamble bal, 1996, Political Socialization of Politically Marginalized Group: A study of Beedi Workers in Ahmednager District, Unpubished ph.D Thesis, SPPU, Pune
१० भोसले महेश, दि. २१ मार्च २०१८, जिल्हा चळवळींचा बालेकिल्ला, दैनिक प्रभात, १४ वा वर्धापन दिन विशेषांक मधील लेख, 'िजचेरूध्ड्उण कंपसलीनदजणपद
११ जाधव भास्करराव, दि. १५ ऑगस्ट १९९६, स्वातंत्र संग्रामातील लढे, दैनिक लोकमत दहावा वर्धापन दिन विशेषांक मधील लेख
१२ दैनिक लोकमत, १९९०,नगर पंचशाताब्दी विशेषांक मधील लेख

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXXII

FOREIGN POLICY OF INDIA

Guest Editor
Prin. Dr. B. S. Yadav
K. J. Somaiya College of Arts,
Commerce & Science,
Kopargaon, Tal. Kopargaon,
Dist. Ahmednagar (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Dept. of Marathi,
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor : Dr. V. D. Awari & Dr. S. M. Devare
K. J. Somaiya College of Arts, Commerce & Science, Kopargaon,

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by TapScanner

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXXII

Foreign Policy of India

Guest Editor
Prin. Dr. B. S. Yadav
K.J. Somaiya College of Arts, Commerce & Science,
Kopargaon, Tal. Kopargaon,
Dist. Ahmednagar (MS) India.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Dept. of Marathi,
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editors of the Issue : Dr. V. D. Awari & Dr. S. M. Devare
K.J. Somaiya College of Arts, Commerce & Science, Kopargaon.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 500/-

Scanned by TapScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 32 : Foreign Policy of India
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
January 2018

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	India's Role in South Asia: New Perspective	Dr. Sunil Kawade	07
2	Dynamics of the New Foreign Policy	Prof. Arun Shinde	10
3	India's Foreign Policy in a Changing World	Prof. P. S. Auti	13
4	India Bhutan Bilateral Relations	Dr. Vilas Awari	17
5	Relations among South Asian Nations	Prof. Shriniwas Bhong	22
6	India's South Policy: Continuity and Change	Dr. Aliva Mishra	27
7	Pro-Active Foreign Policy of Modi Government	Dr. Ashwini Mohopatra	29
8	India's Relation with Developed Countries	Prof. D. D. Thakare	30
9	Indo-Asian Cooperation	Dr. Jyoti Bidlan	34
10	India's Relation with Bangladesh	Dr. Girish Kulkarni	37
11	Geo-Political Disputes between India- China	Prin. Dr. Eknath Khandave	40
12	India's Foreign Policy Towards Twenty-Twenty	Dr. S.M. Wagh	46
13	India and BRICS	Dr. Suresh Devare	49
14	One World 2020: A Decade-long Vision for India's Relations with the United Nations:	Prof. Ganesh S. Rode	52
15	India Myanmar Relation and Human Rights	Prof. Kailas Wagh	55
16	India's Foreign Policy an Historical Perspective	Prof. M.B. Sonawane	58
17	India's Role in South Asian Regional Cooperation	Prof. Sanjay A. Marathe	61
18	South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC): Achievements and Hindrances	Mrs. Meenal Kshirsagar	63
19	Foreign Policy: Challenges before India Today	Prof. N.D. Pagar	69
20	New Directions in Indian Foreign Policy	Prof. N. A. Patil	72
21	China and India's Development Strategies	Sanyukta R. Patil	75
22	India – China Border Issue	Prof. A.B. Raut	78
23	India's New Foreign Strategy	Dr. Vilas Sadaphal	81
24	Politics of Foreign Policy in India	Dr. Sambhaji Tanpure	84
25	An Overview of Indo-China Relations since Independence	Dr. Ankush Aware	87
26	Political Transformation in Nepal	Prof. Dinesh Halde	91
27	India's Foreign Policy and BRICS	Prof. Eknath Nirmal	94
28	India's Foreign Policy & the Relationship with Us	Prof. Dattu Shende	97

Scanned by TapScanner

59	सार्क मधील भारताची भूमिका	प्रा. चंद्रकांत हारदे	202
60	भारत-पाक संबंध व भारताचे परराष्ट्र धोरण	डॉ. व्ही.डी. कापडी	206
61	भारत-अमेरिका संबंध व भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे बदलते संदर्भ	प्रा. अरुण पोटे	211
62	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण आणि अलिप्तता चळवळ	प्रा. राजेंद्र पवार	215
63	भारत-अमेरिका संबंध	डॉ. राजकुमार रिकामे	219
64	भारत-अमेरिका संबंध आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे वाटचाल	प्रा. एस. डी. गायकवाड व प्रा. ए. पी. बनारसे	223
65	दक्षिण आशियाई उपखंडात प्रादेशिक सहकार्य निर्मितीत भारताची भूमिका	डॉ. हेमलता राठोड व प्रा.नानासाहेब दिवे	225
67	शस्त्रास्त्र नियंत्रण आणि भारत	डॉ. दत्तात्रय वाबळे	228
68	दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकार्य संघटनेतील भारताची भूमिका	डॉ .संजय काळे	232
69	दक्षिण आशियातील लोकशाहीला अपयश : भारतासाठी समस्या	प्रा.मेघराज औटी	236
70	भारताची 'सार्क'मधील भूमिका	श्री जिजाभाऊ घुले	239

Note : *The Opinions / views expressed in the articles published in this Research Journal by the authors are of their own and the Editors and publishers do not necessarily agree with them. The authors themselves are responsible for the contents of their Research Papers.*

Scanned by TapScanner

भारताची 'सार्क'मधील भूमिका

श्री. घुले जिजाभाऊ सिताराम
MA.Bed, M.Phil, SET, Political Science
Ph.D. Appear (SRTMUN)
Mob:- 9657730461

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार संघटना (South Asian Association For Regional Cooperation) हि दक्षिण अशिया खंडातील ज्याला भारतीय उपखंड असे म्हणतात त्यातील देशांची एक आर्थिक व राजकिय सहयोग संघटना आहे. दक्षिण अशियात भारत, अफगणिस्थान, नेपाळ, भूतान, बांगलादेश, श्रीलंका आणि मालदीव या आठ देशांचा समावेश होतो. सार्क संघटनेची कल्पना १९५० च्या दशकात Asian relation conference मध्ये मुळ धरू लागली त्यानंतर बांगलादेशाचे तत्कालीन अध्यक्ष झिया–उर–रहेमान यांनी नेपाळ, भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका, या राष्ट्रांना भेटी दिल्या व १९८० मध्ये राष्ट्रांध्ये शांतता, विकास प्रस्थापीत करण्यासाठी सामुदायिक स्वावलंबनाची कल्पना या देशांतील राष्ट्र प्रमुख्यांसमोर मांडली. या प्रस्तावावर विचारविनिमय करण्यासाठी दक्षिण अशियातील सातही देशांच्या परराष्ट्र सचिवांची बैठक कालंबो येथे झाली. या परिषदेत कृषी, ग्रामिण विकास, दुरसंचार, हवामान, आरोग्य, लोकसंख्या या क्षेत्रांमध्ये विश्वास, सामंजस्य, राष्ट्रहितसंवर्धन या बाबत एकमत झाले. १९८१ ते १९८३ मध्ये याबाबत बैठका झाल्या या बैठकांचा आढावा घेवून दक्षिण आशियाच्या सहकार्यासाठीदक्षिण आशियायी क्षेत्रातील सहकार्य संघटना (सार्क) स्थापन करण्याची औपचारिक घोषणा झाली व ८ डिसेंबर १९८५ साली या संघटनेची स्थापना करण्यात आली स्थापनेच्या वेळी भारत, बांगलादेश, पाकिस्तान, श्रीलंका, नेपाळ, मालदीव व भुतान असे एकुण सात देश होते. एप्रिल २००७ मध्ये ढाका येथे पार पडलेल्या १४ व्या शिखर परिषदेमध्ये भारताच्या पुढाकारने अफगणीस्तान या आठव्या देशाचा सार्क मध्ये समावेश केला गेला.

दक्षिण आशियायी प्रादेशिक सहकार्य संघटना(सार्क) हि अमेरिका व चीन खालोखाल जगात तिसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था असुन जगातील २१: लोक सार्क या क्षेत्रामध्ये राहतात. जागतील क्षेत्रफळाच्या३ : क्षेत्रफळ सार्क देशांचे आहे. आजतागायत संघटनेच्या १८ शिखर परिषद पार पडल्या आहेत. सार्कच्या राष्ट्रांनी नियमीतपणे एकत्र येणे अपेक्षीत आहे मात्र ३२ वर्षामध्ये १८ वेळा ते एकत्र आले आहेत. २०१६ मध्ये उरी येथे झालेल्या दहशतवादी हल्याच्या पार्श्वभूमीवर भारत,बांगलादेश,भूतान,अफगणिस्तान यांनी बहीष्कार टाकल्याने पकिस्तान यथे होणारी १९ वी शिखर परिषद रद्द झाली.

सार्क मध्ये भारत हा बलाढय देश आहे. सार्कच्या एकुण क्षेत्रफळापैकी ७२ : क्षेत्रफळ भारताचे आहे आणि सार्क देशातील एकूण उत्पदानाच्या ७८: उत्पादन भारतात होते. त्यामुळे सार्क संघटनेत भारताचा दबा निर्माण झाला आहे. त्या दृष्टीने सार्क मधील भारताची भूमीका व सार्क मधील राष्ट्रांशी भारताचे कालीन संबंध आभ्यासने हा संशोधनाचा हेतु आहे.

सार्कमधील भारताची भूमिका:–

भारताच्या दृष्टीने सार्कला विशेष महत्त्व आहे. अलिकडील काळात चीनची अर्थव्यवस्था मोठया प्रमाणावर विकसीत होत असल्यामुळे तो इतर देशांना मदत करत आहे. दक्षिण आशियात सर्वच बाबतीत

मोठा असलेला भारत सार्क संघटना यशस्वी व्हावी म्हणून प्रयत्न करतांना दिसुन येत आहे पाकिस्तान, बांगलादेश सतत भारता विरूधी भूमिका होत असतांनाही सार्क मधील राष्ट्रांच्या बाबत सलोख्याचे संबंध रहावेत यासाठी भारत प्रयत्न करतांना दिसुन येत आहे.

सार्क मधील सर्व राष्ट्रांचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक विकास व्हावा यासाठी भारत पुढाकार घेत आहे. नेपाळची राजधानी कठमांडू येथे २६ व २७ नोव्हेंबर २०१४ रोजी१८ वी सार्क शिखर परिषद **'शांती आणि समृद्धीसाठी एकत्र येणे'** या शिर्षकाखाली झाली. या परिषदेत भारताच्या पुढकाराने सार्क ऊर्जा सहयोग समझोता, सार्क क्षेत्रीय रेल्वे समझोता, आणि सार्क मोटार वाहन समझोता, यावर स्वाक्षऱ्या केल्या, नेपाळद्वारे माडण्यात आलेलया सार्क ऊर्जा सहयोगाचा प्रस्तावालाज्याचा उद्देश आशियाई देशामध्ये वीज यंत्रणेच्या संपर्काचे एकत्रिकरण करणे आणि सदस्य देशांची वीजेची मागणी पुर्ण करणे हा आहे, यासाठी भारताने पुढाकार घेतला आहे. सार्क राष्ट्रंच्या आर्थिक आणि संरचनात्मक विकासासाठी सार्क विकास निधी भांडवली योगदानाच्या वापराच्या परवानगीचा प्रस्ताव (SAARC Development fund) दि. १६ जुलै २०१५ रोजी केंद्रिय मंत्रीमंडळाचे मंजुर केला. यामुळे सार्कमधील अन्य देशांतील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना प्रोत्साहन मिळणार आहे. तसेच सार्क देशांतील व्यापर सुधारण्साठी हया प्रकल्पांचा उपयोग होणार आहे. सार्क विकास निधीतुन सार्क क्षेत्राच्या क्षमतेत वाढ होणार असुन सार्क देशांती वंचीत आणि कमकुवत वर्गाच्या आर्थिक समावेश करण्याची क्षमता आणि सामाजिक सुरक्षा यांनाही प्रोहत्सान मिळणार आहे. सार्क देशांमध्ये संपर्क व विविध सेवा अद्यावत करण्यासाठी भारत सरकाराने **'सार्क उपग्रह'** प्रेक्षेपीत करण्याचा निर्णय दि. १९ जुन २०१५ रोजी घेतला व दिनांक ५ मे २०१७ रोजी **एशिया सैटेलाईट** GSAT-9 चे यशस्वी प्रेक्षपण केले या उपग्रहाच्या मदतीने टेलिमेडिसीन, हवामान अंदाज, आपत्कालीन संपर्क यंत्रणा व दुरदर्शन सेवांच्या दृष्टीने सेवा सुरू करता येणार आहेत. याचा सार्क क्षेत्रातील सर्व देशांना लाभ होणार आहे.

RESEARCHJOURNEY

भारत व सार्कमधील राष्ट्रांतील समकालीन संबंध :—

नरेंद्र मोदींनी सत्तासुत्र हाती घेतल्यानंतर शेजारी राष्ट्रांबरोबर घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित करण्याबाबत पुढाकार घेतला आहे. आपल्या **'इमिजिएट नेबर्स'** किंवा **त्वरीत शेजारी** आहेत. त्यांच्याबरोबर असणारे संबंध घनिष्ठ करण्यास प्राधान्य दिले यासाठी आपल्यास शपथ विधी सोहळयाला सार्क देशांच्या प्रमुखांना निमंत्रीत केले होते. शेजारी देशांबरोबरच्या संबंधामधील सर्वांत मोठी समस्या ही **विश्वास तुटीची** (ट्रस्ट डेफीसीट) आहे. ही विश्वासतुटीची समस्या सोडवणे भारतासाठी आवश्यक आहे. कारण भारताची अंतर्गत सुरक्षीतता या छोटया शेजारील राष्ट्रांमधील अंतर्गत सुरक्षा व राजकिय स्थैर्याशी निगडीत आहे. दुसरे असे की हे देश चिनच्या प्रभावाखाली येण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे भारत आर्थिक सहकार्याच्या माध्यमातुन सार्क मधील राष्ट्रांचा विश्वास संपादन करण्याचा प्रयत्न करत आहे. **भारत बांगलादेश संबंधः—**

भारत बांगलादेश यांच्यात सीमावाद व पुनर्रवसीतांचा प्रश्न निर्माण झाला होता. भारत बांगलादेश दरम्यान ४१ वर्ष सुरू आसलेला जमिन सीमावाद ७ जुन २०१५ रोजी एका एतिहासीक करारानंतर संपुष्ठात आला या करारामुळे दोन्ही देशांतील काही भुभाग एकमेकांना हस्तांतरीत करण्यात येणार आहेत. भारत बांगलादेश दरम्यान ४०९६ किमी.ची सीमा असुन तेथून दहशतवादयांना बांगलादेशात जायला मदत मिळते, त्याला आळा बसणार आहे. तसेच भारतार्फे बांगलादेशाला विविध विकास कामासाठी दोन अब्ज डॉलर चे

Scanned by TapScanner

कर्जही मंजुर करण्यात आले आहे. ६ जुन २०१५ रोजी भारत आणि बांगलादेश बस सेवेला प्रारंभ झाला. यातुन भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील संबंध सुधारण्यास मदत होत आहे.

भारत व भूतान नेपाळ संबंध:–

नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या परराष्ट्र दौऱ्याची सुरूवात भूतान आणि नेपाळ पासुन केली या दौऱ्यादरम्यान महत्त्वाच्या जलविद्युत करारांवर स्वाक्षऱ्या केल्या यातुन भारत भूतान व नेपाळमध्ये जलविद्युत निर्मितीसाठी अब्जावधी डॉलरची गुंतवणूक होणार आहे. त्याचा फायदा नेपाळ व भूतान बरोबरच भारतालाही होणार आहेव त्यामुळे चीनचा भूतान व नेपाळवरील प्रभाव कमी होण्यास मदत होणार आहे.

भारत पाकिस्तान संबंध :–

पाकिस्तान सुरूवातीपासुनच काश्मिरप्रश्न आंतरराष्ट्रीय बनविण्याचा प्रयत्न करत आहे. भारताने मात्र अलिकडील काळात पाकिस्तान बाबातचे आपले धोरण बदलले आहे. भारत आता जशासतशे अशी भूमिका घेत आहे म्हणजे पाकिस्तानने गोळीबार केल्यानंतर त्याला भारताकडून सडेतोड उत्तर देण्यातयेत आहे.सर्जीकल स्ट्राईकमुळे पाकिस्तानला योग्य तो धडा मिळाला आहे. भारताला अणुयुद्धाच्या भीतीने ब्लॅकमेल करण्याच्या पाकिस्तानच्या भूमिकेची त्यामुळे कोंडी झाली आहे. या दोन राष्ट्रांतील शांतता प्रक्रियेवर दक्षिण आशियातील शांतता आणि सुरक्षीतता अवलुंबुन आहे. दोन राष्ट्रांतील तणावपुर्ण संबंधामुळे सार्क संघटना विशेष प्रगती करू शकलेली नाही.

भारत श्रीलंका संबंध :–

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी १३व १४ मार्च २०१५ रोजी श्रीलंकेला भेट दिली. हा दौऱ्या आर्थिक आणि संरक्षण दृष्टीकोनातुन हा दौऱ्या महत्त्वाचा ठरला.तसेच श्रीलंकेचे नुतन अध्यक्ष सिरीसेना जुन २०१५ मध्ये भारत दौऱ्यावर आले होते.भारत व श्रीलंका संबंध बिघडण्यास अनेक दिवसांपासुन भारत आणि श्रीलंकेदरम्यान निर्वासीतांचा प्रश्न व त्यामुळे निर्माण झालेला वांशिक संघर्ष कारणीभूत आहे. सिरीसेना यांनी भारताशी संबंध घनिष्ठ करण्याचे ठरवले आहे. त्यातुन त्यांनी पहिल्या परदेश दौऱ्याची सुरूवात भारतापासुन केली होती. या भेटीदरम्यान दोन्ही देशांमध्ये नागरी अणुकरार, व्यापार तुट दुर करणे, या बाबतीत करार झाले.त्यामुळे भारत श्रीलंका संबंध सुधारत असुन श्रींलकेवरील चिनचा प्रभाव कमी होण्यास मदत झाली.

भारत अफगणिस्तान संबंध :–

गेल्या अनेक दशकांपासुन अफगणिस्तानची अंतर्गत सुरक्षा, स्थैर्य व शांतता पुर्णपणे नष्ठ झालेली होती. सप्टेंबर २०१४ मध्ये अफगणिस्तानमध्ये एक सत्ताविभागणी करारा होवुन त्यानुसार अश्रफ घनी यांना राष्ट्राध्यक्ष तर अब्दुल्ला–अब्दुल्ला यांना मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणुन घोषीत करण्यात आले. सत्ता विभागणीचा हा करार भारताच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे अफगणिस्तानमध्ये लोकशाही, शांतता व राजकिय स्थैर्य टिकून राहणे भारताच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.सन २०१२ मध्ये भारताने अफगणिस्तान बरोबर एक सामरिक भागीदारीचा करार केला भारत अफगणिस्तान मध्ये पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी मोठी आर्थिक गुंतवणुक करत आहे. सध्याचे अफगणिस्तानाचे लोकनियुक्त सरकार स्थिर, सशक्त व बलवान व्हावे,

Scanned by TapScanner

तेथील लोकशाही प्रबल व्हावी, यासाठी राजकिय, आर्थिक, राजनैतिक व लष्करी अशा सर्व अघाड्यांवर अफगाणिस्तान सरकारला भारत मोठया प्रमाणवार मदत करत आहे.

सारांश :–

वरील सर्व परिस्थीचा विचार करता असे दिसुन येते की सार्क संघठन मजबुत करण्यासाठी भारत सर्वोतोपरी मदत करत आहे. दक्षिण आशियातील सर्व राष्ट्रांना बरोबर घेवुन दक्षिण आशियाचा विकास करण्यासाठी तसेच या क्षेत्रातील शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी भारत प्रयत्न करत आहे. सामाजिक,आर्थिक,राजकिय,वैज्ञनिक,तंत्रज्ञान इ. क्षेत्रात भारत सार्क क्षेत्रातील राष्ट्रांना मदत करत आहे. भारत–पाक संघर्षामुळे सार्कच्या वाटचालीत अडथळा येत असला तरी दक्षिण अशियातील राष्ट्रांमध्ये सलोखा करण्यासाठी भारत सार्कच्या माध्यमातून महत्वाची भूमिका बजावत आहे.

संदर्भ :–

1. देवळाणकर शैलेंद्र,जुन २०१५ भारत आणि जग, द्वितीय आवृत्ती, सकाळ पेपर्स प्रा.ली., पुणे
2. देवळाणकर शैलेंद्र –समकालीन जागतीक राजकाणातील प्रमुख प्रश्न
3. देवळाणकर शैलेंद्र: परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर
4. देवळाणकर शैलेंद्र–भारताचे परराष्ट्रधोरण
5. विलास आवारी, सुरेश देवरेसंदापादक, ऑक्टोंबर २०११,भारत व सीमावर्ती देश:– परस्परसंबंध, साधना पब्लीकेशन परभणी,
6. सकाळ इयरबुक २०१५, प्रकाशक सकाळ पेपर्स प्रा.ली.पुणे.
7. सकाळ इयरबुक २०१६, सकाळ पेपर्स प्रा.ली.पुणे.
8. घांगरेकर चि.स –आंतराष्ट्रीय कायदा
9. पाटील, व्ही.बी.– आंतरराष्ट्रीय राजकारण
10. मांढरे डी.ए –भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षीतता

इलेक्ट्रॉनीक माध्यम:–

1. www.leadthecompetition.in
2. www.saafc.sec.org
3. http//him.wikipedia.org
4. http//www.spardhaclass.com/read-more.phppi=844.

वर्तमानपत्रे :–

सार्क सफल होण्यासाठी,महाराष्ट्र टाईम्स, ३०नोव्हेंबर २०१४

Scanned by TapScanner